

TÜRKİYE'DE NEOLİBERALİZMİN KURULUŞ SÜRECİ: 1980-1994*

Doç. Dr. Yiğit Karahanoğulları
Ankara Üniversitesi
Siyasal Bilgiler Fakültesi
ORCID: 0000-0002-1091-8769

Öz

Neoliberalizmin Türkiye’de kuruluş süreci, Türkçe sosyal bilim literatüründe en çok işlenmiş konuların, en çok referans verilmiş olguların belki de başında gelmektedir. Yine de yaşanan dönüşümün derinliği ve izlerinin sürekliliği düşünüldüğünde, ilerleyen zaman zarfında konuyu yeniden değerlendiren çalışmalara olan ihtiyacın kapanmadığı ve hep bir gereklilik olarak kalacağı da söylenebilir.

Bu makalede ilgili süreç, sermayenin kar oranı, meta alanının gelişimi ve toplumsal yeniden inşa süreci olmak üzere üç temel başlık etrafında yeniden formüle edilmekte; neoliberalizmin kuruluş sürecinin 1994 krizi ile tamamlandığı düşüncesiyle, 1980’den başlayarak bu tarihe kadar yaşanan gelişmeler sınıf refleksleri üzerinden ele alınmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Neoliberalizm, Sermayenin kar oranı, Metalaşma, 24 Ocak Kararları, 1994 Finansal Krizi

Implementation of Neoliberalism in Turkey: 1980-1994

Abstract

The formation process of neoliberalism may be acknowledged as one of the most analysed topics and most referred phenomenons of social science literature in Turkish. However, when the deep impact of this transformation process and the following consequences are considered, it can be well said that the need for new analysis on the topic would always perpetuate and reexaminations would not be suffice enough.

The aim of this article is to reformulate the neoliberal transformation process of Turkey by analysing three main topics -that is rate of profit, commodification mechanisms and reconstruction of social structure; and based on the class reflexes, the process is evaluated beginning from 1980 up until 1994 crisis, when the foundation process of neoliberalism was claimed to be completed.

Keywords: Neoliberalism, Rate of profit, Commodification, 24th January Decisions, 1994 Financial Crisis

* Makale geliş tarihi: 17.09.2018
Makale kabul tarihi: 19.11.2018
Erken görünüm tarihi: 29.03.2019

Türkiye’de Neoliberalizmin Kuruluş Süreci: 1980-1994

Giriş

Neoliberalizmin farklı yönlerini görebilmek için eleştirel literatürden farklı düşünülere kısaca başvurmak yararlı olacaktır:

Pierre Bourdieu, neoliberalizmin ne olduğu sorusunu şu kısa ve öz cümle ile yanıtlamaktadır: “Pür piyasa mantığını engelleyen kolektif yapıları yok eden bir program(...)” (Bourdieu 2009: 23). Bourdieu, neoliberalizmin, toplum-birey-iktisat ve gelecek üzerindeki dönüştürücü dinamiğine yoğunlaşmaktadır¹. Ekonomi, sosyal gerçeklerden uzak tutulur. Bir tür mantık makinesi iktisadi ajanların aklını düzenler ve neoliberalizm kendini saf teoriye uyduran bir iktisadi sistem kurmaya çalışır (Bourdieu 2009: 25). Susan George, günümüzde doğal bir süreçmiş gibi görünüyor olmasına rağmen neoliberalizmin tarihselliğini hatırlatır: 1945-50 yıllarında, bugünkü neoliberal politikaları öneriyor olsaydınız “insanlar size gülüp geçerler ya da akıl hastanesine gönderirlerdi” yorumunu yapar (George 2009: 33). Neoliberalizmin toplum için tehlikeli olduğu fikrini Polanyi’nin öngörülerine referansla destekler: “Piyasa mekanizmasının, insanoğlunun kaderinin ve doğal çevresinin tek yöneticisi olmasına izin vermek... toplumun yıkılması sonucunu doğurur” (Polanyi’den alıntılan George 2009: 35). Neoliberalizmin iktisadi yönünü Gerard Dumenil ve Dominique Levy şöyle ifade eder: “neoliberalizm başlıca özelliği kapitalist sınıfın karının arttırılması ve iktidarının sağlamlaştırılması olan kapitalizmin son evresidir” (Dumenil ve Levy 2009: 51). Chris Harman, neoliberalizmi kapitalizmden öte bir şey olarak görmez. “Aslında bu kavram, 1930’lardaki büyük çöküşe kadar hakimiyetini sürdüren ortodoks ‘laissez-faire’ iktisat ideolojisinin yeniden canlanmasıdır” (Harman, 2009: 78). Bu nedenle neoliberal ideolojiye karşı mücadelenin, antikapitalist mücadeleyi ikame etme riskinden

1 Bireysel performans amaçları, performans değerlendirmeleri, bireysel mükafatlandırma, katılımcı yönetim teknikleriyle stresli koşullarda çalışmanın örgütlenmesi, ortak standartların ve dayanışmanın ortadan kaldırılması... Tüm bunlar Darwinyen bir dünya ortaya çıkarır (Bourdieu 2009: 26-27). “(...) Herkesin herkese karşı mücadele etmesini ve tüm faaliyet ve davranış normu olarak umutsuzluğu tesis eden bir tür ahlaki Darwinizmin dayatılmasıdır” (Bourdieu 2009: 29).

kaçınmak gerektiği konusunda uyarıda bulunur. James Crotty ise neoliberalizmin olumsuz makroekonomik etkileri üzerinde yoğunlaşır. Rejimin küresel ölçekte ekonomik talebi baskıladığını ve kronik aşırı kapasiteye yol açtığını vurgular. Piyasa, firmalara zorlayıcı rekabeti ve zorunlu yatırımları dayatmaktadır. Bununla birlikte sermaye bu yeni sistemde maliyetleri işçilere ve hükümetlere yansıtmaya esnekliğine kavuşmuştur; artık sermayenin üzerinde oynayabildiği alan bir bütün olarak dünyanın kendisidir: “Neoliberalizm tüm dünyayı söz konusu firmalara potansiyel maliyet azaltan olarak sunmaktadır” (Crotty 2009: 133). Dag Einar Thorsten ve Amund Lie, piyasa alanı ile politik süreçleri ilişkilendirirler. İkincisinin ilkinin gereklerine göre pragmatik olarak biçimlendiğini vurgular: neoliberalizm demokrasiyi gerektirmemektedir: “(...) Neoliberalerler, aslında, işin ya da bireylerin içinde özgürce yer aldıkları diğer süreçlerin mümkün olduğu kadar piyasaya bırakılması gerektiğini ve sonuç olarak da gerçek politik süreçlere mümkün olduğu kadar az bir işin bırakılması gerektiğini iddia ederler (...) demokratik süreçler bazen rastlandığı gibi, neoliberal reformları yavaşlatır ya da bireysel ve ticari özgürlükleri tehdit ederse, o zaman demokrasiden uzaklaşılmalı ve bunun yerine, söz konusu amaca yönelik olarak düzenlenen uzmanların koydukları kural ya da legal araçlar işletilmelidir” (Thorsten ve Lie 2009: 163). David Harvey’ye göre, neoliberalizm, Thatcherizm’den Çin karakterli sosyalizme kadar her şeyi içermektedir ve tam bir politik ideolojiden çok politik iktisat uygulamaları teorisidir (Harvey, 2015). Neoliberalizmin politik ve toplumsal var oluşa ilişkin yarattığı dönüşüme dair önemli bir yaklaşım Dardot ve Laval (2012)’dan gelir: Neoliberalizm günümüz çağdaş kapitalizmin küresel ve egemen aklıdır. Kamusal alanın, devlet yönetiminin, ekonomik akla teslim olmasından öte, bireylerin bizzat kendi öznelliklerinin de artık şirket mantığının ve rekabet normlarının içselleştirilmesi ile kurulduğu bir toplumun ortaya çıkmasıdır.² Neoliberalizmde piyasa, insanları yönetmenin olduğu kadar insanların kendilerini yönetmelerinin de ilkesidir (Dardot ve Laval, 2012: 1-15).³Tüm bu eleştirel pozisyonlar neoliberalizm olgusuna dair türlü yönleriyle derinleşilebilecek kuramsal bir alan açmaktadır.

-
- 2 Neoliberalizm “(y)aşama, hissetme ve düşünme biçimimizdir. Söz konusu olan tam da varoluşumuzun biçimidir, yani itildiğimiz davranma biçimi, başkalarıyla ve kendimizle ilişki kurma biçimimizdir. Neoliberalizm gerçekten de (...) belli bir yaşam normunu tanımlar. Bu norm herkese genelleşmiş bir rekabet evreninde yaşamayı buyurur, halkların birbirleriyle iktisadi mücadeleye girmesini emreder, toplumsal ilişkileri piyasa modeline göre düzenler, birey dahil her şeyi dönüştürür. Birey artık kendini bir şirket olarak tahayyül etmek durumundadır” (Dardot ve Laval 2012: 1).
 - 3 Neoliberalizm, literatürde liberalizmin devamı olarak yorumlansa da yazarların görüşü neoliberalizmin liberalizmin doğal mirasçısı olmadığı gibi ona ihanet ya da onun açılımı da olmadığı yönündedir. İdeoloji olarak liberalizm ile akılsallık olarak neoliberalizmi ayırıştırırlar.

Bu çalışma çerçevesinde neoliberalizm, burjuvazinin, dünya genelinde 1970'lerin ortalarında başlayan kar oranları krizini aşmaya ve politik olarak sürdürülemez hale gelen Keynesyen uzlaşmaya karşı kendi sınıfsal hegemonyasını kurmaya yönelik olarak verdiği ekonomik-politik yanıtların bütünü olarak tanımlanacaktır. Bu yanıtların şekillendiği üç temel sorunsal düzeyi önplana çıkarılabilir: İlki, bir bütün olarak burjuvazinin ve daha sonra süreç içinde güçlenen fraksiyonun, sermayenin kar oranına ilişkin stratejik müdahalelerinin/yanıtlarının nasıl şekillendiği ve ne derece iktisat alanının sistemik belirleyeni haline geldiğine ilişkindir. İkincisi, meta alanının önündeki tüm engellerin kaldırılmasına ve ekonomik aklın, politik ve toplumsal olan rağmına sınırsız genişlemesine dair sermayenin stratejik belirleniminin nasıl şekillendiğine ilişkindir.⁴ Üçüncüsü ise bu yanıtların hayata geçebilmesi için gerekli kurumsal, kültürel, beşeri ve toplumsal niteliklerin ne sisteme için ne de veri olması itibarıyla, süreç içinde nasıl inşa edilebileceğine dairdir.

Kuşkusuz ki burjuvazinin tüm bu yanıtları, sonuçları belirli bir çerçevede şekillenmemekte, tarihsel ve olumsal süreçlerde yeniden biçimlenmektedir:⁵ İdeolojik tercih olarak dillendirilmekte, politika tercihi olarak ortaya konulmakta, devletin zor gücüne dayanarak uygulanmakta, hegemonik süreçlerle örtülü olarak imal edilmekte, halkın siyasal desteğini alabilmek için oylanmakta, siyasi ya da iktisadi olarak sürdürülemez hale geldiğinde tekrar formüle edilmekte, işçi sınıfından yanıt aldığında taviz ya da karşı saldırı formunda yeniden yanıtlanmakta, güçlenen fraksiyonlar arası rekabetin yani sınıf içi gerilimlerin konusu haline gelmekte ve sürekli evrilmektedir.

Diğer bir ifadeyle kapitalizmin diğer evrelerinde olduğu gibi neoliberalizm de bu tür devinimlerle şekillenmiştir. Türkiye söz konusu olduğunda 1980-1994 arası dönem türlü aşamalardan geçen bir kuruluş evresi olarak tespit edilebilir. Burjuvazinin bir bütün olarak, devletin zor gücünün ve uluslararası kapitalist kuruluşların desteğini alarak tarihin sahnesine ilk defa bu derece özgüvenle çıktığı, medya, siyasetçi işadamları ilişkiseliliğini de kullanarak kendisini

4 Dardot ve Laval neoliberalizmi “köstekten kurtulmuş bir kapitalizm ideolojisi olarak gören Marksizm” yaklaşımını eleştirir (Dardot ve Laval 2012: 13). “Önemli olan, piyasa normunun piyasanın ötesinde kendini dayatmasıdır, yoksa piyasanın bütün gerçekliği yiyip yutması değil(dir)” (Dardot ve Laval 2012: 12). Bu yazı çerçevesinde başvuru, meta alanının genişlemesi tespiti, Dardot ve Laval’ın neoliberalizmin, sadece ve basitçe metalaşmadan ibaret olmadığına dair vurgularını da paylaşmaktadır.

5 Neoliberalizmin kuruluş süreci sermayenin egemenliğiyle sonuçlanmıştır. Ex-post anlatıda bu ereksel bir zorunluluk formunu almamalıdır. Sınıfsal yanıtlar yeterince güçlü ve anlamlı olsaydı, bugün neoliberalizmin kendisini inşa edemediğini tartışıyor olabilirdik. Dolayısıyla tarihsel gerçeklik neoliberalizmin aşılabileceği ihtimalleri de barındırmaktadır.

piyasanın/toplumun aklı ve mühendisi olarak kodlayabildiği, hızla arttırılabilen sömürü oranları ile yatırımları için güçlü kar patikası çizebildiği bir dönemdir. Meta alanı hızla genişletilmektedir; kamu kesimi açıkları artmakta, yüksek reel faizle bir taraftan kitlelerin de ortak olabileceği yanılısaması yaşatılan bir transfer ilişkisi gelişmekte finansal sermaye yükselmeye başlamaktadır. 1980'lerin sonlarında sermayenin kar oranları düşme eğilimine girer. 1988-9 yıllarına yayılan ekonomik durgunluğun üzerine işçi sınıfının örgütlü mücadelesini yükseltmeye başlaması ve reel ücret kazanımları elde etmesi sermayeyi yeni bir strateji geliştirmeye zorlar. Yanıt sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, sermayenin değerini düşürücü bir yöntem olarak değerli kur mekanizması ve artan ithalat ile verilir; aynı zamanda meta alanı finans lehine daha da genişletilir. Finans sermayenin nihai olarak gücünü kanıtladığı ve artık neoliberalizmin kuruluş evresinin tamamlandığı iddia edilebilecek olgu ise 1994 krizi olacaktır.

İşte bu çerçevede, okuduğunuz çalışma, sınıfsal ilişkilerde sermaye lehine yeni bir dengenin kuruluş sürecinde, başta sermayenin kar oranına ilişkin stratejilerinin belirleyiciliğinden meta alanının hızla genişletilmesine, olağan yönetsel mekanizmalardan olağanüstü araçlara, zor gücünden demokratik alanın güçlü yürütme lehine şekillendirilmesine uzanan geniş bir refleksler kümesinin ve yönetsel/yönetişimsel araç setinin devrede olduğunu, dolayısıyla nihai olarak sermayenin ve bir fraksiyon olarak finansın hükmünü ilan ettiği dönemin adı olarak neoliberalizmin bütüncül bir bakış açısıyla kavranabileceği kabulünden hareket ediyor. Ancak, çalışma sıralanan başlıkların tümüne temas etmeyi, aralarındaki ilişkiselliklere dikkat çekmeyi denemekle birlikte, ayrı ayrı kapsamlı incelemelerin konusu olmuş bu temaların her birini aynı yoğunlukta irdelemek çalışmanın sınırlarını aşacağından öncelikle ve özellikle özgün bir katkı olarak sermayenin kar oranı stratejisine ve metalaşmanın nasıl kavranması gerektiğine ilişkin önerilerde bulunuyor. Birinci ve ikinci bölümleri oluşturacak bu incelemenin ardından üçüncü başlıkta sürecin yönetsel ve toplumsal dönüşüm boyutuna dair belirli başlı tespitlere değiniliyor ve 1994 krizinin kısa bir değerlendirmesi ile yazı sonuçlandırılıyor.

1. Sermayenin Kar Oranı Stratejisi

Literatürde neoliberalizmin ekonomik özellikleri anlatılırken genellikle görüngü düzeyi tercih edilmekte, 1980'le birlikte yurtiçi talebin daraltılmasına, enflasyonla mücadeleye ve tabii ki reel ücretlerin baskılanmasına vurgu yapılmaktadır. Marksist iktisatta ücretler, artı değer oranı (sömürü oranı) kategorisi üzerinden sınıflar arası ilişki çerçevesinde anlamlandırılır. Neoliberalizmde değişen sermayenin düşürülmesi (V) artı değer (S) ve dolayısıyla artı değer oranının (S/V) yükseltilmesi temel ve belirleyici bir

olgudur. Fakat burjuvazinin stratejisi hiçbir zaman yalnızca artı değer oranını yükseltebilmek üzerine kurulu değildir. 1970'lerin ortalarından itibaren bir kriz formunda beliren sermayenin kar oranındaki düşüşü tersine çevirmek ve istikrarlı bir şekilde güçlendirmek burjuvazinin temel hedefi olmuş olmalıdır. Burjuvazi yatırım yaptığı sermayeye (C+V) oranla elde ettiği artı değeri gözetir (Marx 2015: 55). Kar oranının bir bileşeni, artı değer oranı iken (S/V), diğer bir bileşeni de sermayenin organik bileşimi (C/V) olarak ortaya çıkar. Organik bileşim arttıkça kar oranı düşer. Bununla birlikte firmalar için organik bileşimi arttırmak firma karlılığını arttırmak için stratejiktir; çünkü yüksek organik bileşim metanın değerinin düşürülmesini, sektörler arası (ve ekonomiler arası) değer transferinden yararlanmayı ya da ilgili sektörde rakip firmaların piyasadan tasfiyesi ile tekeli konuma yükseltilmeyi sağlamaktadır.⁶ Ekonominin toplamında, firmalar arası rekabet ilişkisi organik bileşimleri yükseltici yönde çalıştıkça, bir bütün olarak ekonominin değer üretme kapasitesi zayıflar ve kar oranlarının düşme eğilimi ortaya çıkar, ki bu artık firmalar için krize açık bir konjonktürdür. Bu süreçte, tekil reflekslerle veya burjuvazinin kolektif aklıyla türlü karşı eğilimsel mekanizmalar devreye sokulabilir.

Neoliberalizmin ilk kuruluş evresinde, ekonominin bütünü için emek değer kapasitesinin artırılmasına dair kolektif bir strateji geliştirilmiştir. Öncelikle bu dönemde ortaya çıkan makro ekonomik politika tercihleri kısaca hatırlanabilir: İhracata yönelik büyüme modelinin uygulamaya geçirilebilmesi için ücretler baskılanmış ve tarımsal üretim gelirlerinin düşürülmesiyle yurtiçinde geniş bir tüketici kesimin talebi daraltılarak, sanayinin yurtdışı piyasalara yönelmesi sağlanmış; TL'nin döviz karşısında değeri sürekli düşürülmüş ve vergi teşvikleri uygulaması ile ihracat desteklenmiştir (Oyan 1998b).

İlk ekonomik müdahale artı değer oranının hızla arttırılmasını hedeflemektedir. Sendikacılık ve toplu sözleşme sistemine getirilen yasaklarla

6 Yüksek organik bileşimle gelen, sektörler arasında değer transferini formüle etmek için Marx soyut bir kategori olan "üretim fiyatları" kategorisini geliştirir; olgusal düzeyde kar oranlarının eşitlenmesini gerektiren bir kategoridir. Oysa piyasa fiyatlarının içselleştirdiği firmalar arası bu tür değer transferleri, toplam fiyat ile toplam değer eşitliğinden hareket edilerek de türetilebilmektedir. Bu konuda çağdaş Marksist iktisat literatüründeki ardışık tekil sistem olarak adlandırılan kuramsal pozisyonlar önemli katkılar yapmıştır. Bu çalışmaların analitik bir değerlendirmesi için Karahanoğulları (2009: 91-126)'na bakılabilir. Benzer bir pozisyonda yapılan ve kar oranının mikro-ekonomik işleyişini, firmalar arası rekabeti ve değer aktarım ilişkisini basitleştirerek sunan açıklayıcı bir çalışma için Gouverneur (1997: 113-143)'a bakılabilir.

ve devletin zor gücüyle, örgütlü işçi sınıfı mücadelesi, tarihin sahnesinden uzun bir süreliğine silinmiş ve 24 Ocak sonrası reel ücretler hızla düşmüştür. Ardından gelen askeri yönetim altında ilk üç yılda reel ücretlerin ılımlı bir seyir içinde olduğu gözlemlense bile karşılaştırma 1970'lerin sonu ile yapıldığında tablo anlamlı hale gelebilmektedir: 1979'da imalat sanayiinde aylık reel ücret 1851 TL iken 1980'de 1422 TL'ye düşmüştür.⁷ Bu düşüşü, kamu kesimindeki görece nominal ücret artışları hafifletmiştir. Yalnızca özel kesim ele alındığında 1656 TL olan aylık reel ücretin 1980'de 1198 TL'ye düşürülebildiği görülmektedir.⁸ Ardından gelen yıllardaki ılımlı seyir bu düzeyin sürdürülebilir kılınmasına ilişkindir⁹ ve demokrasiye geçiş evresinden başlayarak düşüş eğilimi sürerek 1988'de dip noktasına ulaşmıştır. İlgili tarihte ekonominin bütünü için reel ücretler 1977'e kıyasla %55 oranında daha düşük bir noktaya gerilemiştir (Kazgan 2013: 109).

Artı değer oranının yükselmesi, bir bölüşüm kategorisi olarak "rant, faiz, küçük girişimci geliri ve karın faktör gelirlerindeki payı" üzerinden gözlemlenebilmektedir: Bu oran, 1976-7'de %35'ten 1988'de 64'e yükselmiştir (Özmutur'dan aktaran Kazgan 2013: 109).

Ücretlerin düşürülebilmesini mümkün kılan ekonomik bir etken ise tarım sektöründen gerçekleştirilen değer transferi olmuştur. Emeğin yeniden üretim maliyetinin önemli bir bileşeni doğrudan ve dolaylı olarak tarımsal çıktılardır. 1980 sonrası makroekonomik yapıda iç ticaret hadleri devletin düşük tarım ürün ve destek fiyatlandırmalarıyla birlikte tarım kesimi aleyhine seyretmeye başlanmıştır. 1988 yılında ticaret hadleri dip noktasındadır (Boratav 2014: 207). Türkiye'de kapitalizme köylülük ve küçük üreticilik üzerinden eklenen tarım kesiminde, ücretsiz aile emeğinin yoğun kullanımı ve organik bileşimin düşüklüğü belirleyicidir. Devletin fiyatlandırma politikası, normalde serbest piyasada oluşacak transfer ilişkisinin benzerini sağlamış ve bir tür neoliberal simülasyon yaratmıştır. Tarım iç ticaret hadleri 1988'de 1977-8 yıllarının yarısı düzeyindedir (Kazgan 2013: 109). Bu tablo, reel ücretlerin baskılanmasını mümkün kılan koşullardan biri olmuş olmalıdır. Kentli emekçiler için bir diğer önemli yeniden üretim maliyeti ise konut harcamalarıdır ki bu da yine daha

7 Veriler yalnızca imalat sanayiini kapsamakla birlikte ekonominin geneli için de bir fikir vermektedir.

8 Bölüşüm ilişkisinin dolaylı bir göstergesi olarak yine aynı çalışmanın hesapladığı kişi başına milli gelir ile ücret oranına başvurulabilir: imalat sanayii için bu oran 1979'de 2,3 iken, 1980'de ücretlerdeki düşüş nedeniyle 2,9'a yükselmektedir (Kasnakoğlu 1997: 55, 58).

9 İlgili imalat sanayii reel ücret serisinde de 1981 ve 1982 yılları, reel ücretlerin ılımlı artışına tanıklık edilen yıllardır (sırasıyla 1525 ve 1556 TL) (Kasnakoğlu 1996). 500 Büyük Firma için ücret payı 1982'de %42,3 1983'te %52'dir (Bilgin 1997: 142).

önceki çarpık modernleşme deneyimlerinde yaşandığı gibi ama daha yoğun ölçüde gecekondulaşma modeli ile çözülmeye çalışılmıştır.

Sermayenin kar organı üzerinde belirleyici olan diğer faktör ise organik bileşimdir. Kriz öncesi dönemde biriken kapasite, gelecek öngörüsünün şekillenmemesi gibi faktörlerin etkisiyle bu dönemde yatırım oranlarının düşük seyretmesinin ve düşük ücretler nedeniyle sermayenin işgücü ile ikame edilebilmesinin ekonominin toplamında organik bileşimin nispeten düşük kaldığı bir makroekonomik konjonktür oluşturduğu söylenebilir.

İlgili dönemde sabit sermaye yatırımları son derece düşük düzeydedir. 1977-1979 toplam sermaye yatırımlarının GSMH'ya oranı %24,5 iken 1980-84 ortalaması %18,9'dur¹⁰ (Eşiyok 2006: 16, 19). Bu oranlar, Türkiye'de burjuvazinin, 1970'lerin sonundaki kriz dönemine göre bile çok düşük bir sermaye birikimi tercihi içinde olduğunu ortaya koymaktadır.¹¹ Toplam yatırımlar içinde kamu ve özel sektörün konut, bina ve bina dışı inşaat yatırımlarını dışarıda bırakıp yalnızca özel kesim makine ve ekipman yatırımlarını ele aldığımızda, 1980- 1983 dönemi ortalamasının GSMH'ya oranla %2,1 gibi son derece düşük bir düzeyde gerçekleştiği görülmektedir.¹²

Kuşkusuz sabit sermaye yatırımları tek başına organik bileşimi çözümlenmeye elvermemektedir ve kar oranı kategorisinin ampirik hesaplaması tartışmalı teknik tahlilleri gerektirmektedir ancak bununla birlikte burada genel çerçeve üzerinde durulabilir. Literatürde de, ilgili dönemi kapsayacak şekilde ekonominin bütünü için yapılan kar oranı hesaplamalarında 1970-80 dönüşümüne ilişkin şu eğilimsel sonuçlar bulgulanmaktadır: Toplam ekonomi için kar oranı, 1970'lerin ilk yarısı itibarıyla azalma eğilimine girmekte 1980'de artış yaşamakta ve 1984'ten itibaren de yüksek seyreden istikrarlı bir platoya sızramaktadır; 1980'lerin sonu ise kar oranının düşmeye başladığı dönem olacaktır (Eres 2005).¹³

10 1980-1988 ortalaması %21,5'tir.

11 1980'lerin ilk yarısında "(s)anayi sektöründe gözlenen yıllık ortalama %6,6 oranındaki büyümenin büyük ölçüde kriz yıllarında kullanılmayan atıl kapasitelerin kullanılmaya başlanması ile ilgili olabileceğini düşündürmektedir" (Eşiyok 2006: 19-20).

12 İlerleyen yıllarda bu oran yükselecektir: 1984-1989 ortalaması %4,8 ve 1990-1994 ortalaması %9,3'tür. "Tablo12:1987 Fiyatları ile GSYİH ve Harcama Unsurları (Milyar TL)"den hareketle yapılan hesaplamalar (Eşiyok 2006: 31).

13 Konyalı (2009: 76) çalışması yıllar itibarıyla farklı sonuçlar üretmekle ve özellikle 1970'lerin kar oranını Eres'e göre çok daha yüksek tahmin etmekle birlikte eğilimsel olarak benzer sonuçlara ulaşmaktadır.

1989'a gelinceye dek ekonomik dönüşüme ilişkin ve kar oranını da etkileyen şu hususlar vurgulanabilir:

- i) 1980'lerin ilk yarısı, sermaye oranını arttırmayı başaran firmaların yukarıda bahsettiğimiz sektörler arası transfer ilişkisinde avantajlı konuma geçebilecekleri bir konjonktürdür. 1985-1989 döneminde yatırımların artma eğilimine girmesinin geri planında bu itki olsa gerektir.¹⁴
- ii) İhracat yapan sektörlerdeki yatırımlar, firmaların uluslararası rekabette, organik bileşim pozisyonlarını görece olarak güçlendirmeyi sağlayacak düzeyde olamamıştır. "1980 sonrasında (...) dünya ekonomisine emek-yoğun, teknoloji gerekleri yüksek olmayan ve/veya teknolojisi standartlaşmış mallarda uzmanlaşma üzerine kurulu bir işbölümü bağlamında eklemlenme anlayışının sanayi politikasını biçimlendirdiği söylenebilir" (Türel 1999: 6). Küresel üretim ağında görece olarak düşük organik bileşim, yurtdışına değer transferi yaşanmasını doğuracaktır; ki bu transfer ilişkisi (değersiz tutulan TL'ye rağmen) cari açık görünümünü alacaktır.¹⁵
- iii) Yurtiçi piyasaya üretim yapan firmalar arasında yatırımlarını arttıramayanlar taşeronluk üzerinden yine düşük ücret mekanizmalarına yönelmiş olmalıdır, ki bunu tekstilde gözlemlemek mümkündür.
- iv) Büyük burjuvazinin bir kesimi ise kamunun geri çekildiği alanlarda sermayeye el koyarak ve tekeli piyasada koşullarında karlılıklarını arttırabilmiş olmalıdır.
- v) TL'nin yabancı para birimleri karşısında değerinin giderek düşürülmesi ithal girdi ve sermaye malı kullanan firmalarda sermayenin değerinin maliyet unsuru olarak yükselmesine neden olmuş olmalıdır.
- vi) 1988 itibarıyla Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması ile ihracattaki vergi iadelerine son verilmiştir, ki ihracat yapan sektörlerin bu pozitif yönlü ikincil bölüşüm etkisinden mahrum kalmaları kar oranlarını düşürmüş olmalıdır.

14 Bu beklenti sektörel düzeyde bir incelemeyi gerektirir ki yazının kapsamını aşmaktadır.

15 Dış ticaret olgusunun Marksist iktisat literatüründe nasıl ele alındığına, bu teorilerin olası sorunlarına ve sektörler/ülkeler arasında değer transfer mekanizmalarının nasıl tutarlı bir şekilde soyutlanabileceğine dair önemli bir çalışma için Satlıgan (2014)'a bakılabilir.

Diğer taraftan ise 1980'lerin sonunda makro ekonomik görüngü düzeyinde, neoliberal politikaların şu yansımalarıyla karşılaşılacaktır:

1980'lerin sonu ekonomik durgunluk yıllarıdır; üstelik bu durgunluk, enflasyonla birlikte yaşanmaktadır. 1988 yılının reel büyüme oranı %1,5 olarak gerçekleşmiştir. Benzer şekilde 1989 yılında da büyüme %1,6 gibi zayıf bir düzeydedir. Bu oranlar nüfus artış hızının gerisinde kaldığı için kişi başına büyüme negatif değerler almaktadır; yani ekonomide esasında reel bir daralma söz konusudur.

Cari işlemler açığı aşılamamış bir problemdir, değersiz tutulan TL, bu problemin aşılmasına yetmemiştir.¹⁶ 1988 ve 1989'da cari dengede %1,8 ve %0,9 fazla verilebilmiştir. Ancak bu fazlanın koşulu, yurtiçi talep daralması ve durgunluk olmuştur.

Kamu kesimi açıkları devam etmektedir. Ve bu açık tablosu finans sermayenin birikim modelinin temel unsuruna dönüşmektedir. Faizlerin artışıyla, sermaye fraksiyonları arasında getiri oranı farklılaşması ortaya çıkmış durumdadır. Tüm bir evre boyunca¹⁷ faizlerin düşme eğilimine girdiği durumlarda para ikamesi tehlikesi baş göstermiş¹⁸ ve faiz artışlarını güçlendirmiştir.

Enflasyon, yükselmeye devam etmektedir. 1988 yılının hemen başında (4 Şubat) enflasyonu kontrol ve döviz spekülasyonunu önlemek için bir istikrar programı devreye sokulmuş olmasına rağmen enflasyonda iyileşme kaydedilmemiş, enflasyon %70,5 gibi yüksek bir düzeyde gerçekleşmiştir. Talep daralmasının etkilerinin sürdüğü bir sonraki yılda da ciddi bir gerileme kaydedilememiştir ve enflasyon %64 seviyesindedir.

16 İhracatın teşvik edilmesi ve ithalatın sınırlanması amacıyla TL'nin değeri 1981'den 1988'e kadar %40 değer kaybına uğratılmıştır (Kazgan 2013: 115). 1980-3 arasında cari işlemler açığı %4'ten %1,7'ye düşmüş, 1984-7 arasında dış borç faizleri nedeniyle negatif seyretmiştir (Kazgan 2013: 118).

17 Reel faiz oranları 1980'ler boyunca oldukça yüksek seyretmiştir. "1981-1987 döneminde 1 yıllık vadeli mevduatın ortalama yıllık faizi yüzde 7,5 gibi oldukça yüksek bir düzeyde gerçekleşmiştir" (Oyan 1998b: 8).

18 1987 Kasım ayında ticari bankaların döviz açığı giderek büyümüş; dış varlıkları 6,7 milyar dolara, dış yükümlülükleri 10,2 milyar dolara çıkmıştır. Devalüasyon beklentisi ile ihracatçılar döviz gelirlerini getirmeyi ertelemişlerdir (Kazgan, 2013: 121). Mevduat faizlerinin düşük seyri de para ikamesini hızlandırmaktadır. Bu koşullarda para ikamesini tersine çevirebilmek için faizlerin yükseltilmesi zorunluluk olmuştur.

TL'nin değer kaybetmesi, faiz artışları, değişmeyen sermayenin maliyetini yükseltirken, makro konjunktürde yaşanan talep daralması, sermayenin kendisini gerçekleştirme problemini doğurmakta; finansal alanda sermayenin kar oranı enflasyondan daha yüksek oranlarda artan faizlerle ve özellikle kamu kesimi ile kurulan transfer ilişkisiyle diğer fraksiyonların kar oranından ayrılmakta; tüm bunlarla birlikte örgütlü işçi sınıfının 1989'da gelen kazanımları, bir bütün olarak burjuvazinin tüm unsurlarının üzerinde uzlaşabilecekleri yeni bir strateji geliştirmelerini gerektiren bir konjunktür yaratmaktadır.

En büyük sorun artı değer oranının burjuvazi aleyhine sarsılması olmuştur. 1989'da işçi ücretleri ve memur maaşlarının net yurtiçi faktör gelirlerindeki payları 1988'de %17,4'ten 1989'da %20,5'e çıkmıştır (Kazgan 124).¹⁹ İşgücü ödemelerinin ulusal gelirden aldığı pay 1987'de %20,7 ile en düşük, 1991'de ise %31,9 ile en yüksek olacaktır (Gündoğdu ve Bektaş 2006).²⁰ Tarım hadleri tersine dönmeye başlamıştır. "Gıda maddeleri/genel fiyat" oranı 1987'de 100 iken, 1988 ve 1989'da sırasıyla %105,5 ve 109,3'e yükselmiştir (Kazgan 2013: 222).

Tüm bu gelişmelere bir bütün olarak sermayenin en büyük yanıtı, ekonomiyi yurtdışı finansal sermaye hareketlerine açmakla gelmiştir. TL'nin devalüasyonundan vazgeçilmiş, sermaye hareketlerinin de koşulu olarak TL reel olarak değerlendirilmiştir. "(...) 1989-1993 arasında enflasyon yıllık yüzde 66,4 mertebesinde bulunurken TL'nin dövize karşı değer kaybı yıllık ortalama yüzde 50,4 düzeyinde tutulmuştur" (Oyan 1998 b: 14). 1989 yılında çıkarılan 32 sayılı kararnamenin sonrasında, 1990 itibarıyla yüksek sermaye girişlerinin başlaması da TL'nin değerlendirilmesini getirmiş, kendisini besleyen bir mekanizma ortaya çıkmıştır.

Bu evre, sermaye yatırımlarında finansal alanın biraz daha ayrıştığı bir konjunktür olacaktır. Başta kamu kesimine borç vererek zenginleşen finans sermaye için ucuz döviz, kar oranlarını arttırmak için önemli bir kaynağa dönüşecektir. Finans alanı üretken olmayan bir ekonomik alandır, yani finansın kendisi bir değer üretmez ancak ekonomideki toplam artı değer yeniden bölüşümünün de bir unsurudur. Bununla birlikte diğer alanlarda olduğu gibi bu alanda da burjuvazi, sömürü ilişkisini derinleştirmeyi, yaptığı sermaye yatırımlarıyla yüksek kar oranları elde edebilmeyi stratejik hedef olarak gütmektedir. Kiraladığı paranın fiyatını arttırmak (portföyünde aktif değerini yükseltmek) ve diğer taraftan kullandığı girdilerin değerini düşürmek (portföyünde pasifin maliyetini azaltmak) temel karlılık mekanizmalarıdır.

¹⁹ Kamuda maaş artışları Temmuz 1989'da gerçekleşmiştir (Oyan ve Aydın 1991: 67).

²⁰ İş gücü ödemelerinin ulusal gelirden aldığı pay 1994'te %25,5, 1995'te ise %22,2'dir (Gündoğdu ve Bektaş 2006).

Mali sektör bağlantıları olan büyük sermayenin stratejisi “(...) daha ucuza gelen özel dış borçlanma yoluyla devlete içeride TL cinsinden borç vermek biçimini alabildiği gibi, içeride topladığı TL veya döviz cinsinden mevduatın devlet iç borçlanma senetlerine (DİBS) yatırılması (yerli sıcak para) biçimini de almıştır” (Oyan 1998b: 16).²¹

Büyük burjuvazinin 1989 ücret artışlarına karşı bir diğer konumlanması ise değişmeyen sermayeyi baskılamaya çalışmak şeklinde olmuştur. Erhan Bilgin’in tespitine göre, 500 büyük firma düzeyinde, 1989-93 döneminde verilen ekonomik tepkilerden biri, girdi maliyetlerinin düşürülmesi yönündedir. Ayrıca, “temel girdi üreten kamu işletmeleri fiyat ayarlamaları yoluyla, yani özel sermayeyi sübvans ederek ekonomideki genel kar hacminin düşüşünü yavaşlatan uygulama içine girmiş(tir)” (Bilgin, 1997: 138). Oğuz Oyan özel kesimin ücret artışlarını telafi mekanizmalarından birinin de kayıtdışılık olduğunu vurgulamaktadır: “... istihdam fonlarının oluşturulduğu 1987’den itibaren büyüme eğiliminde olan kayıtdışı ekonomi yeni bir ivmeyle genişletil(miştir)” (Oyan 1998b: 16).

1988 sonrası bu makroekonomik yapıda emek değer kategorilerine dair hesaplamalar, ekonominin toplamı için organik bileşimin ve artı değer oranının aynı anda düştüğünü; ikisinin toplam etkisinin kar oranını geriletici yönde olduğunu bulgulamaktadır (Karahanoğulları 2009). Yani bu dönemde organik bileşim, kar oranını arttırıcı etki yapacak şekilde yeterince düşmemektedir.

Hem artı değer oranında hem de organik bileşimde yaşanan düşüşte, 1989’dan 1992’ye kadar reel ücret artışlarıyla gelen değişen sermayedeki artış belirleyici olmuştur. 1992 itibariyle değişen sermaye tekrar düşüş eğilimine girmekle birlikte kar oranlarındaki düşüş ancak 1994 krizi ile tersine dönebilecektir. 1993’te kar oranı 0,63 iken 1994’te 0,77’ye sıçrayacaktır (Karahanoğulları 2009: 183).²²

21 Finans için güvenlik ağları da geliştirilmiştir. Hazinesinin bir dönem dövize çevrilebilir mevduat sistemi ile sağladığı garantilere benzer bir mekanizma 1984’te Dış Krediler Kur Farkı Fonu ile kurulmuştur. Ancak 1989’a kadar dış kredi kullanımı yüksek düzeyde değildir ve bu tarihten sonra da TL’nin değerlenmesi nedeniyle önemli bir transfer söz konusu olmamıştır (Oyan ve Aydın 1991: 3).

22 1998’de ise 0,96 ile incelenen dönemin en yüksek oranına ulaşılabilecektir. Farklı yöntemler kullanılsa da genel hatlarıyla bu eğilim diğer çalışmalarda da belirgindir. 1989-1991 arası düşüş, 1991 dip noktasından sonra 1994-5 itibariyle tekrar 1980 sonlarının yüksek düzeyine yönelmektedir (Eres 2005; Konyalı 2009: 76).

1.1. Kamu Kesiminin İkincil Bölüşüm Etkileri

Bu bölümde son olarak, neoliberalizmin kuruluş evresinde ikincil bölüşümün önemli bir bileşeni olan kamu maliyesinin belli başlı bileşenlerinin kar oranları üzerinde yarattığı belirleyici etkiye kısaca da olsa değinmekte yarar olabilir.

Kurumlar vergisi, sermaye şirketlerinin²³ el koyduğu artı değerden alınır. 1980'e kadar %25 olan kurumlar vergisi oranı, 1980'de %50'ye çıkarılmış; 1981'de %40'a indirilmiş; 1986'da %46'ya yükseltilmiştir. Kurumlar vergisi oranı 1995'te %25, 1994'te %46'dır. Vergi oranlarının arttırılması ile burjuvazi üzerinde önemli bir yük yaratıldığı izlenimine kapılabilir. 1980 yılında kurumlar vergisi tahsilatının GSMH'ya oranı yani toplam vergi yükü %0,8 iken, 1986'da %2,4'e yükselmiş ve yıllar itibariyle tekrar azalarak 1993'te 1980'deki düşük oranına yakınsamış ve %1 olarak gerçekleşmiştir (Gündoğdu ve Bektaş 2006).²⁴ Oysa tablonun geri planında önemli bir başka değişiklik söz konusudur. Vergi oranları arttırılmakla birlikte, ilgili dönemde istisna ve muafiyet kapsamı da genişletilmiştir. Bu nedenle 1980'lerin hemen başındaki vergi tahsilatındaki artışın yüklenicisi burjuvazi değil, kamu işletmeleri olmuştur. “ (...) kurumlar vergisi oranının yükseltilmesi ve İktisadi Kamu Müesseselerinin bu dönemde iç talebi kısmak ve finansman sağlamak amacıyla fiyat artışlarına giderek karlarını yükseltmeleri(nin) sonucu ödedikleri kurumlar vergisinin artmasıdır. İktisadi Kamu Müesseseleri en yüksek vergi ödemesini 1985 yılında yapmıştır. Sonuç olarak istisna ve muafiyet şeklinde sağlanan tüm vergisel bağışlıklar, özel kesim kuruluşlarının kazançlarını vergi dışı bırakmaya yönelik olmuştur” (Gündoğdu ve Bektaş 2006).

Burjuvazinin yararlandığı indirimlerin boyutlarına dair literatürde yapılan tahminler, tablonun olağanüstülüğünü ortaya koymaktadır: “(...) Kurumlar vergisine tabi mükelleflerin yararlandığı indirim toplamının indirim öncesi kurum kazancına oranı 1985'te %23,3'ten 1987-1988 ortalaması olarak %44'e çıkmaktadır”. İndirimlerden doğan vergi kaybının tahakkuk eden kurumlar vergisine oranı 1985'te %45,5 iken 1987'de %86 ve 1988'de %92'dir. “... tahakkuk eden vergi kadar bir vergi kaybına yasal indirim imkanlarıyla yol açılmıştır” (Oyan ve Aydın 1991: 52). Bu politika tercihi, burjuvazinin el koyduğu artı değer izafi olarak artmasını dolayısıyla da kar oranının artmasını sağlamış olsa gerektir.

Kar oranı ile ilişkili ikinci bir politika aracı ise gelir vergisidir. Matrahı, sermaye kazancı sağlayan şahısların el koyduğu artı değer ve emek gücünün

23 Mükelleflerin hukuki tanımına burada girilmesi gereksizdir.

24 Kurumlar vergisinin, vergi gelirlerine oranı 1986'da %15,9 ve 1993'te %7,1'dir.

piyasa fiyatıdır; yani bu vergi hem artı değerden hem de değişen sermayeden tahsil edilmektedir. Bu nedenle vergi yükünün emek ve sermaye arasında farklılaşması kar oranını yeniden şekillendirici etki yapar. Anaakım maliye literatüründe “ayırma ilkesi” olarak ifade edilen yaklaşıma göre, çeşitli nedenlerle²⁵ emek gelirinini sermaye gelirinine göre daha düşük oranda vergilendirilmesi gerektiği savunulur. Açıktır ki, böyle bir politika tercihi sermayenin kar oranını izafi olarak düşüreceğinden neoliberal politikaların kapsamına girmesi beklenmez.

Türkiye’de gelir vergisine ilişkin iki politika tercihi söz konusu olmuştur: Dolaylı vergilerden yana tercihte bulunularak, vergi gelirleri içindeki öneminin düşürülmesi²⁶ ve yüksek gelir gruplarında yoğunlaşması beklenen sermaye gelirleri için yaratılan bir indirim, istisna ve muafiyet yapısı ile ayırma ilkesinin tersine çevrilmesi. Bu çerçevede ortaya çıkan tabloda şu noktalar vurgulanabilir:

i) Tarifenin artan oranlı özelliği 1980’den itibaren giderek zayıflatılmıştır. Sermaye gelirlerinin yoğunlaşmasını beklediğimiz en yüksek dilimin marjinal vergi oranı 1981’de %75 iken her yıl düşürülmüş 1986’da %50’ye kadar getirilmiştir. 1980 öncesinde 11 olan vergi dilimi sayısı ise 7’ye düşürülmüştür (Doğan 2018:7-10).²⁷

ii) 1981-1985 döneminde dilimler aynı tutulurken, yüksek enflasyon nedeniyle alt gelir gruplarının vergi yükünün artmasına izin verilmiştir.²⁸ İşçi sınıfının gelirleri kaynaktan kesinti yöntemiyle vergilendirilirken, burjuvazinin gelirleri bir yıl sonra beyanname yöntemi ile vergilendirilmektedir ve enflasyon ortamında burjuvazinin vergi yükü erimekte, burjuvazi için izafi bir kaynak yaratılmış olmaktadır. Ayrıca işçilerin vergi sorumlusunun bizzat burjuvazinin kendisi olması ve kesintileri şirketlerin yapması, işletmelere bu fonu kullanma imkanı yaratmıştır.

25 Bunlardan bazıları: sermaye gelirlerinin emek gelirlerine göre daha istikrarlı ve sürekli olması, sermaye gelirlerinde vergiden kaçınma ve vergi kaçırma imkanlarının daha fazla olması, sermayede birikim arttıkça gelir getirme potansiyelini artması, ücret gelirlerinin ise genellikle ancak yaşamlarını devam ettirebilecek nitelikte olması... (Akdoğan 1999: 223-225).

26 1980’de %51,8 iken, 1994’te %30,9’dur.

27 Neoliberalizmde bu eğilimsel tercihin ulaştığı noktayı göstermesi açısından, 2006 sonrasında dilim sayısının 4’e ve en üst dilimde marjinal vergi oranının %35’e düşürülmesi (Doğan 2018: 15) dikkat çekicidir.

28 “1981-85 döneminde dilimler aynı tutulurken oranlar aşağı çekilmiş, 1986 yılından başlayarak oranlar aynı tutulurken dilimler genişletilmiştir” (Gündoğdu ve Bektaş 2006).

iii) Sermaye piyasasını teşvik etmek amacıyla devlet tahvillerinin faiz gelirleri vergi dışı bırakılmış, hisse senedi gelirleri çok düşük oranda stopaja tabi tutulmuştur (Gündoğdu ve Bektaş 2006). “1986 yılından itibaren sermaye şirketleri ortaklarının kar payları, gelir vergisi kapsamı dışına çıkarılmıştır. (...) kurum ortaklarına çok büyük vergi avantajları sağlanmıştır (Gündoğdu ve Bektaş 2006). Bu kapsam dışına çıkarma tercihi, ” kurumlar vergisinde yapılan istisna ve indirimler kadar büyük bir vergi kaybı yaratmış, “gelir ve kurumlar vergisini fiilen birleştirmiştir” (Oyan ve Aydın 1991: 55).²⁹

iv) 1989 sonrasında ise ilginç bir durum ortaya çıkmıştır. 1990’larda sınıf mücadelesiyle elde edilen nominal ücret artışları, bu kesimin gelir vergisi tarifesinin üst basamaklarına doğru yükselmelerini, görece olarak yüksek vergi dilimlerinde vergilendirilmesini ve vergi yüklerinin artışı getirmiştir. Sınıf mücadelesi değişen sermayenin değerini yükseltmiş olsa bile bu sefer de devlet değişen sermaye üzerinde bir bölüşüm unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Yani esasında 1990’daki gelir vergisi tahsilatında yaşanan artışın³⁰ geri planında sınıf mücadelesi ile gelen nominal ücret artışları vardır. Toplanan bu vergilerin, kamuya borç veren finans sermayeye yapılan faiz transferlerinin kaynaklarından birine dönüşmesi, emekçi ile burjuvazi arasında eşit olmayan bir bölüşüm mekanizmasının dolaylı olarak çalışması sağlanmıştır.

Bu dönemde gelir vergisinde sınıflar arası vergi yükünün ne derece farklılaştığını tespit edebilmek için Oğuz Oyan’ın “vergi baskısı” kategorisine başvurulabilir. 1988-1994 döneminde ücretlilerin gelir vergisindeki payı ile milli gelirden aldığı pay oranlandığında 1988’de 2,10’dan 1992’de 1,75’e gerilediği 1994 krizi ile birlikte tekrar 2’ye çıktığı, bu oranın 1995’te kriz sonrasında ise 2,36’ya yükseldiği gözlemlenmektedir. Kar-faiz-kira gibi sermaye gelirleri için vergi baskısı tüm bu dönem boyunca 0,8 gibi düşük bir seviyede seyretmektedir (Oyan 1998: 89).

İki sınıf arasındaki vergi yüklerinin burjuvazi lehine farklılaşmasının, devletin olmadığı teorik duruma göre artı değer oranı üzerinde izafi olarak yükseltici bir etki yaratması beklenilir.

Neoliberalizmin kuruluş evresinde devletin politika tercihi vergi sistemi içinde dolaylı vergilere daha fazla başvurmak yönünde olmuştur. Bu vergilerin

29 “Nitekim, iş çevrelerinin ünlü isimleri 1987’den itibaren gelir vergisi ‘şampiyonları’ listesinden kesin olarak düşmüşlerdir... Bu koşullarda 1991 yılı gelir vergisi rekortmeninin İstanbul ilinde Matild Manukyan olmasında şaşılacak bir şey olmamaktadır” (Oyan ve Aydın 1991: 55).

30 Gelir vergisi tahsilatının GSMH’ya oranı 1980’de %8,8’iken, 1985’te %4,8 1990’da %6,5 1993’te %5,3’tür.

toplamdaki payı 1980’de %37’iken, 1985’te %53’e yükselmiş ve %50’ler civarında seyretmiş, 1994’te %51,7 olmuştur.

Dolaylı vergilerin ekonomik bölüşüm ve kar oranı üzerindeki etkileri, yansıma mekanizmaları nedeniyle daha karmaşıktır. Sermayenin bu tür vergileri nihai tüketiciye yansıtılabildikleri ölçüde, burjuvazinin kar oranı üzerinde bir yük oluşturması beklenmez.

Dolaylı vergiler, devlete sektörel teşvik mekanizmaları geliştirebilme olanağı vermektedir.³¹ Ayrıca burjuvazi için yasadışı ya da gri bölgelerde oynama alanı da yaratmaktadır.³² Bir dönem hayali ihracatlar için düzenledikleri sahte faturalarla burjuvazinin bir kesiminin bu “olanağa” başvurduğu bilinmektedir.³³ Ayrıca dolaylı vergilerin, kar oranlarını yükseltebildiği gri bölgenin bir diğer bileşeni de günlük ekonominin bir parçası haline gelen mal ve hizmet tesliminde fatura kesmeme durumu yaygın bir pratik olarak ortaya çıkmıştır. Burjuvazinin devlet adına topladığı verginin, yansıtılma derecesine göre müşteri ile burjuvazi arasında bölüşüldüğü bu vergi kaçırma pratiğinden, tüketiciler de bir ölçüde yararlanabilmiştir. Ancak talep esnekliğinin düşük olduğu mal ve hizmet gruplarında avantaj burjuvazininindir ve kar oranını izafi olarak yükseltici bir etki yaratmış olmalıdır.

İkincil bölüşümün diğer tarafında ise kamu harcamaları yer almıştır. Yine yalnızca belli başlı unsurları ve yine çok kısaca da olsa vurgulayarak yaşanan dönüşümün yönüne dair bir tablo sunulmaya çalışılabilir:

- i) Bu dönemde burjuvaziden tahsil edilmeyen vergiler, finans sermayeden borç olarak alınmıştır. Kamu açıkları üzerinden işleyen bu ikincil bölüşüm mekanizması, 1989 sonrası süreçte finans sermayenin güçlenmesinde belirleyici olacaktır. 1988 itibarıyla iç ve dış borç faiz ve anaparaları, vergi gelirlerinin neredeyse tamamına yükselmiştir (%94) (bu oran 1980’de %12’dir) (Kazgan 2003: 117).

31 “... teşviklerden yararlananlar için yatırım malları dolaylı vergi kapsamı dışına çıkarılmış ve KDV tahsilatını gerçekleştiren işletmeler, özellikle büyük cirolu olanları, söz konusu vergi fonlarını kısa süreli faizsiz kaynaklar olarak kesintisiz kullanma olanağını elde etmişlerdir” (Oyan ve Aydın 1991: 13)

32 Kuşkusuz bu durum tüm vergi sistemi için geçerlidir ve neoliberal dönemle birlikte yapılan düzenlemeler devletin denetim imkanlarını kısıtlayıcı yöndedir: Servet beyanı, gider esaslı ve inşaat sektöründe ölçümleme tekniğinin vergi sistemi dışına çıkarılması vergi kaçırmanın önünü açan mekanizmalar olmuştur (Oyan Aydın 1991: 13).

33 Hatta, yakalananlar ve ceza alanlar arasında Süleyman Demirel’in yeğeni Yahya Demirel gibi isimler bile vardır.

- ii) 1980'lerin ortalarında gündeme gelen özelleştirmeler³⁴ güçlü bir şekilde uygulamaya geçirilememiş; daha çok bir program niteliğinde kalmıştır. Özelleştirmelerin sembolik düzeyde kaldığı bu döneme³⁵ esas karakterini veren unsur, piyasa lehine ideolojik/ekonomik zemini kurma yolunda sarf edilen yoğun çabadır. İlerleyen bölümde ele alınacak olan el koyarak birikim olgusunu güçlendirici yönde, KİT'lerin topluma yük olduğu söylemi sürekli işlenmiş,³⁶ Merkez Bankası'ndan yararlanabilecekleri krediler kesilerek, bu kuruluşların piyasadan yüksek faizlerle borçlanması sağlanmış ve performansları bilinçli olarak kötüleştirilmeye çalışılmıştır.³⁷
- iii) Bu dönemde özelleştirmelerde hızlı ilerleme sağlanamamakla birlikte kamu kesiminin gerçekleştirebildiği önemli bir etki, yatırımlarını kısarak belirli alanlardan geri çekilmek ve başka alanlarda ise piyasa kurucu faaliyetlerini artırma yönünde olmuştur.

“(...) (K)amunun doğrudan üretimden çekilme politikasına paralel, imalat sanayiindeki payı 1980-89 döneminde 1970-79 döneminin yaklaşık yarısına gerileyerek yüzde 15,7, 1990-97'de ise yüzde 4,3 düzeyinde gerçekleştiği görülmektedir.” (Temel 1999: 82). İmalat ve ticaret alanları kamu payının daraltıldığı, enerji ve ulaştırma ise (özel sermaye için girdi ve altyapı niteliğinde

34 1980'li yılları belirleyecek olan KİT'lere ilişkin mevzuat düzenlemesi 1984 yılında 233 sayılı KHK ile yapılmış; KİT'ler, Başbakanlık vesayetine daha çok sokulmuş ve özelleştirmelere açık bir hale getirilmiştir (Oyan 1998b: 30).

35 1990 itibarıyla GSMH'ya oranla sadece %0,5'lik özelleştirme gerçekleştirilebilmiştir (Ersel 1999: 120). 1988 ve 1989'da 5 adet çimento fabrikasının Fransızlara satışı, 1990'da 11 kuruluşun hisselerinin halka arz edilmesi... bu dönemin belli başlı özelleştirmeleri olmuştur (Oyan ve Aydın 1991: 62)

36 Turgut Özal 1990 yılının başlarında: “KİT'lerin satışında fiyatın yüksek ya da düşük olması önemli değildir. Elinizdekileri bir an önce çıkartmanız lazım. Neye verirsiniz verin, bir an önce elinizden çıkarın. Çünkü durdukça zararın artması ihtimali var” demektedir (aktaran Oyan ve Aydın 1991: 61).

37 “... KİT açıklarının finans anında konsolide bütçe transferleri ile TC Merkez Bankası'nın dolaysız kredilerinin katkısı hemen hemen sıfırlanmış sonuç olarak özellikle KİT'ler yüksek faizlerle piyasadan kaynak sağlamaya ve dış proje kredilerine bel bağlamaya itilmişlerdir. KİT'lerin yatırımlarının engellenmesi de bu politikanın uzantısıdır... KİT yatırımları sürekli düşürülmüştür. KİT'lerin mali ve fiziki performansını bilinçli olarak kötüleştirmeye, kamu işletmeciliğini gözden düşürmeye ve sonuçta özelleştirmeyi dayatmaya ayarlanmış bulunan bu kasıtlı politikalar belirli ölçüde amacına ulaşmıştır” (Oyan 1998b: 12).

olduğu için) kamunun payını arttırdığı alanlar olmuştur.³⁸ 1980-89 döneminde büyük imalat sanayiinde kamunun azalan yatırımlarını ise bütünüyle ara mallarına yönelttiği görülmektedir (Temel 1999: 83).

Kamu işletmeleri üzerinden geliştirilebilen bir başka politika alanı da fiyatlandırma. 500 büyük firma içindeki KİT'lerde işletme başına sabit varlıklar, özel firmaların ortalama 7-8 katına ulaşmaktadır (Oyan 1998b: 175). Bu yüksek organik bileşim yapısı, piyasa mantığı içinde çalışıyor olsalardı KİT'lere, diğer girişimlerden değer transferi sağlayabilecekleri bir potansiyel yaratmaktadır. Oysa politik fiyatlandırma, tam tersine özel sektöre sübvansiyon niteliğinde ara girdi sağlayarak izafi anlamda burjuvazinin kar oranlarını yükselten ikinci bir etki olarak çalışabilmektedir.

Buraya kadar olan bölümde neoliberal dönemde sermayenin organik bileşiminin nasıl şekillendiğine ilişkin genel bir tablo ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bir sonraki başlıkta neoliberalizmin kuruluş aşamasının bir diğer unsuru olan meta alanının sistemik olarak genişlemesi ele alınacaktır.

2. Meta Alanının Sistemik Olarak Genişlemesi

Kamusal ve politik olanın (eşitlik/adalet mefhumlarının) ekonomik olanla (karlılık/verimlilik kıstaslarıyla) ikame edilmesi, sermaye rasyonalitesinin toplumu yönetmesi ve daha da ötesi toplumun sermaye rasyonalitesi ile kendisini yönetir hale gelmesi neoliberalizmin karakteristiği ise eğer, bunun görüngü düzeyindeki yansımalarından biri de meta alanının nicel ve nitel genişlemesidir.

Daha önce var olmayan yeni metaların üretilmesi, kapitalizm dışı (kolektif/kamusal) alanların metalaştırılması nitel genişlemeye; halihazırdaki meta yapısının ekonomik hacminin artması ise nicel genişlemeye işaret eder. Anaakım literatür için bunların hepsi "ekonomik büyüme" anlamına gelmektedir.

38 "KİT'lerin toplam kamu yatırımları içindeki payı 1980'ler başında %50'yi geçerken 1990'larda %25'in altına düşmüştür" (Oyan 1998b: 30). Kamu sabit sermaye yatırımlarında sanayi madencilik ve tarım gerilerken, tercih edilen sektörler olarak ulaştırma, haberleşme ve konut hizmetlerine yatırımın payı artmış(tır)" (Oyan ve Aydın 1991: 32). "Enerjinin gelişmenin önünde bir darboğaz oluşturmasını önlemek için bu alana daha çok kamu kaynaklarının yönlendirildiği ve bu sektörün payının 1980-89 döneminde önceki 10 yıla göre sekiz puan dolayında artarak yüzde 24,9'a ulaştığı ve 1990-97 döneminde ise ancak yüzde 14,7 oranında gerçekleştiği görülmektedir" (Temel 1999: 82). "Ulaştırmanın payı özellikle otoyollar nedeniyle artmakta ve sırasıyla yüzde 25,8 ve yüzde 35,6 düzeylerinde gerçekleşmektedir" (Temel 1999: 82).

Oysa meta alanının genişlemesi, ekonomik büyümeyi getirmek zorunda değildir. Niceliksel genişleme, sistemik olarak piyasada metaların değerinin düşme eğilimi ile birlikte ortaya çıkmaktadır; ki bu durum GSYİH'nın büyümesinin baskılandığı bir tablodur.³⁹ Meta alanının niteliksel genişlemesi ise bir karşı eğilimdir ve burjuvazinin kar oranı stratejisinin de bir parçasıdır. Neoliberalizm evresinde, meta alanının niteliksel genişlemesi, ortalama büyüme oranlarının Keynesyen döneme göre düşmesi ve karşı eğilim olarak yeni alanların metalaştırılması olgusu, hep birlikte ve derinleşerek ortaya çıkan olgulardır.

Nitel genişleme stratejisinin bir unsuru Harvey'in "el koyarak birikim" (mülsüzleştirme yoluyla birikim) olarak adlandırdığı durumdur ki kapitalizmin kuruluşuna dair Marx'ın tespit ettiği ilkel birikim pratiklerinin devam eden, yaygınlık kazanan halidir (Harvey 2015: 168). "El koyarak birikimin işlevi bir dizi varlığı (işgücü de dahil olmak üzere) düşük (hatta bazı durumlarda sıfır) maliyetle sermaye birikiminin hizmetine sokmaktır" (Harvey 2004: 124). Böylece sermaye fazlasının yönelebileceği yatırım alanları yaratılmış olur. Sermayeyi değerinin çok altında ele geçirebilmek, burjuvazi için yüksek kar oranı imkanı yaratır.⁴⁰ El koyarak birikim, neoliberal dönemin başlıca ekonomik mantığıdır. 1970'ten önce belli belirsizken, kapitalist mantığın başlıca niteliği olarak tekrar ortaya çıkmıştır (Harvey 2004: 153).

Meta alanının niteliksel genişlemesinin bir boyutu el koyarak birikim iken bir diğer boyutu ise daha önce piyasada talebi olmayan ya da arzı teknolojik olarak mümkün olmayan ya da olsa bile maliyet koşullarının üretimi mümkün kılmadığı alanlarda meta ilişkisinin yaratılmasıdır.⁴¹ Yeni meta ve talep alanı, ilk etapta bütünüyle yeni bir sermaye artışı gerektirmez, geçerli stokların/kapasitenin yeni üretim alanlarında bir ölçüde de olsa kullanılabilir olması var olan sermayenin bölünerek organik bileşimin düşürülebilmesini ve aynı zamanda piyasa payının arttırılabilmesini sağlar. Bunlardan öte yeni meta

39 Değersizleşme eğilimi, şirketler arası rekabet ve yükselen organik bileşimle gelen birikimli bir etkidir, neoliberalizm de bu güçlü eğilimin içinden geçmektedir. Gelişmiş ülkeler ve kapitalizmin neoliberal evresinde, değersizleşme eğiliminin teorik ve ampirik bir incelemesi için Karahanoğulları (2012)'na bakılabilir.

40 Harvey'in işaret ettiği unsurlardan bazıları şunlardır: Toprağın metalaştırılması; müşterek, kolektif, kamusal mülkiyet biçimlerinin özelleştirilmesi; emek gücünün metalaştırılması; tefecilik, devlet borcu ve kredi sistemleri ile değer transferi (Harvey 2015: 168). Devalüasyonlar, kemer sıkma programları (faiz oranları ve kredi sistemleri ile) bu tür mekanizmaların çalıştırıcılarındandır. Özelleştirme ise el koyarak birikimin ulaştığı son noktadır (Harvey 2004: 125, 130).

41 Maliye literatüründe eksik piyasalar olarak adlandırılır. Devlet bu piyasaları kurucu roller üstlenir.

alanı, teknelci fiyatlandırma olanakları da içerir ki bu unsurların hepsi kar oranını yükseltici yönde çalışır.

Bu teorik çerçeveden hareketle Türkiye’de neoliberalizmin kuruluş evresinde meta alanının nasıl şekillendiğini öncelikle politika tercihleri etrafında ardından üç temel meta alanında yaşananlara niteliksel dönüşüme ilişkin olmak üzere iki alt başlıkta değerlendirmek mümkündür.

2.1. Politika Tercihleri

Öncelikle uygulanan makro politikalara dair genel bir değerlendirme yaparak başlamakta yarar olabilir: 1980’nin hemen başında “ekonomide idari müdahale yerine piyasa ilişkilerinin esas alınması”⁴² yönündeki politika tercihi ile fiyatların (döviz kuru dahil), faizin ve ithalatın ‘serbest’leştirilmesi süreci başlatılmıştır.

Neoliberalizmin kuruluşu yüksek enflasyonla mümkün olmuştur denilse, yanlış olmaz. Demirel hükümeti ile IMF arasında 1979 Aralık ayı başından yapılan görüşmelerde sağlanan uzlaşa neticesinde 24 Ocak 1980 tarihinde Bakanlar Kurulunun 12 saatlik toplantısından çıkan 14 kararname içinde kuşkusuz en önemlisi Türk Parasını Koruma Kanunu’na dair alınan 25 sayılı karardır ki, %48,9 oranında devalüasyonla doların değeri 70 liraya⁴³ yükseltilmiştir. IMF ile yapılan uzlaşma tipik bir ortodoks istikrar programıdır: Önce yüksek oranlı bir devalüasyon, ardından KİT mallarında fiyat artışı, sıkı para ve maliye politikaları, faizlerin yükseltilmesi programın temel bileşenleri olmuştur. Fiyat Kontrol Komitesi kaldırılmış, bazı sanayi ürünlerinin fiyatları serbest bırakılmış; madencilik, taşıt araçları ve tarım kesimleri de yabancı sermayeye açılmış; banka kredilerinde faiz oranları ortalama %25 yükseltilmiştir.⁴⁴

42 13 Ocak 1980 tarihli IMF’ye stratejik beyan, ihracatın özendirilmesini ve ekonomide idari müdahale yerine piyasa ilişkilerinin esas alınmasını hedeflemektedir (Ekzen 2009: 97).

43 Devalüasyondan önce petrol ürünlerinde uygulanan kur 35 liradır.

44 İlgili tarihlerde Cumhuriyet Gazetesi’nde yer alan haberlerden ekonomik gündemin sarsıcılığı takip edilebilmektedir. 25 Ocak 1980: Petrol, kömür, demir, çimento ve kağıda büyük zam. 26 Ocak 1980: Başbakan Demirel, ekonomik önlemlerin hedefinin durmuş Türkiye ekonomisine yeniden hareket vermek olduğunu söyledi “Milletimiz fedakardır; milletimiz bu fedakarlıktan çekinmeyecektir” dedi. 26 Ocak 1980: İngiliz *Guardian* gazetesinden devalüasyonu yorumlayan yazıdan tercüme: “Programlanmış yardımın başlatılması için IMF aracılığıyla Batının istediği fiyat olduğu açıkça

1984 sonrası serbestleşme döneminde ise devalüasyonlar TCMB'nin yeniden değerlendirme hesabı üzerinden (uluslararası yükümlülükleri varlıklarını aştığı için) para arzında artışa dönüşmüş ve enflasyonu beslemiştir (Kazgan 119). Neoliberalizmin kuruluş dönemi boyunca enflasyon artarak gündemdeki yerini korumuştur. TEFE 1980-84'te %47,8, 1985-89'da %47,1 oranında ve 1990-94'te ise % 68,1 oranında artmıştır (Temel, 1999: 85).

Enflasyonun bir etkisi eski yatırımların değerini düşürmesi, yeni yatırımları dezavantajlı hale getirmesi; sermayenin organik bileşimini düşürmesidir. Daha önceki dönemlerde yatırım yapmış burjuvazinin kar oranı böyle ortamlarda görece olarak yükselir. Tüm dönem boyunca bu etkinin izi yer etmiş olmalıdır. Ancak bu bölümde bizim için önemli olan enflasyonun meta alanının genişleme olgusu üzerindeki pozitif etkisidir: Enflasyon, benzer bir metanın daha düşük fiyatlı piyasaya girebilmesi için bir boşluk yaratır; fiyat artışları bu açıdan meta alanının teşvik edilmesini sağlar.

Bir diğer serbestleşme (metalaşma) faizlerin kurlsız bırakılması olmuştur. 1980'lerin hemen başında bankaların faiz rekabetine, bankerlerin Ponzi yarışını da eklenmiştir. İki yıl içinde ortaya çıkan aşırı rekabet ve banker iflaslarıyla finasta yeniden düzenlemeler getirilmek durumunda kalınmış;⁴⁵ tüm dönem boyunca süreç serbestleşme-düzenleme evreleri üzerinden biçimlenmiştir. İlerleyen başlıkta ele alınacağı üzere finans, meta alanının en hızlı ölçüde geliştiği alan olmuştur.

Bir diğer serbestleşme alanı, mal ve hizmet ticareti olmuştur. 1983 yılında ithalat üzerindeki miktar sınırlamaları büyük ölçüde kaldırılmıştır. İthalat ulusal gelirin hesaplanmasında eksiltici kalemdir. Ancak ithal edilen mal ve hizmetler de (kaynağından ve gerektirdiği gelirlerden bağımsız olarak) en genel anlamda tüketicilerin temas edebildiği meta alanının bir bileşenidir ve neoliberalizmde piyasanın önemli bir kurucu formu olmuştur.⁴⁶

görülmektedir. IMF ilacı siyasal toplumbilimcilerden çok bankerlerin yargılarına dayanmaktadır".

45 1980-2 döneminde, finansal alanda rekabetin hızla serbest bırakılması tercih edildi. Rekabetle etkinliğin artacağı düşünülürken yaşanan 1982 mali krizi yeniden düzenlemeyi gerektirdi (Ersel 1999: 118).

46 1980'den 1993'e GSYİH'nın reel artışı %92 iken, bu büyüklüğe reel ithalatı da eklediğimizde artışın %120 olduğu görülmektedir (Eşiyok 2006'nın verilerinden hareketle hesaplanmıştır).

Tüm bu serbestleşme evresinde ilginç olan bir husus, IMF ve DB'nin tasarımı, maddi desteği ve gözetimi kapsamında gelişen bu politikaların⁴⁷ hayata geçirilmesinde Türkiye ekonomisinin bu kuruluşlardan uyarı alacak ölçüde hevesli ve hırslı bir tavır sergilemiş olmasıdır. 1980'lerin ortasında ekonominin vermeye başladığı ısınma sinyalleri bu gelişmenin bir işareti olmuştur.⁴⁸

Meta alanının genişlemesine dair tüm bu süreçler içerisinde, niteliksel dönüşüm içermesi beklenen alanlar ayrıca ele alınabilir.

2.2. Emek, Toprak, Para

Karl Polanyi'nin kapitalist tarih okumasından ve teorisinden hareket ettiğimizde kapitalizmin kuruluşunun, ancak, ontolojik olarak piyasa alanına ait olmayan üç unsurun metalaşması ile mümkün olduğu görülmektedir: Emek, toprak ve para (Polanyi 2007). Kapitalizmden önce de toplumlarda büyük bir ticaret ilişkisi ve meta alanı söz konusuysa, toplumun piyasa toplumuna dönüşebilmesi meta alanının niteliksel olarak genişlemesiyle ve bu üç unsurun da metalaşmasıyla mümkün olabilmiştir. Harvey de bu hususu vurgular: “(...) liberal ve neoliberal teorisinin merkezinde tutarlı toprak, emek ve para piyasaları inşa etme zorunluluğu yatar” (Harvey 2015: 176). Neoliberalizm, burjuvazinin, her üç unsorda da nicel ve nitel olarak ele geçirebilecek yeni alanlar örgütleyebilme gücüdür.

Emek için yapılan en önemli müdahale bir önceki bölümde ele aldığımız üzere yüksek enflasyonla, reel değerinin hızla düşürülmesi olmuştur. Böylece, emek gücü, sermayenin ucuza el koyabileceği karlı bir meta alanına

47 Bu dönemde her iki kurumdan kullanılan toplam kredi 4 milyar 475 milyon dolardır (Ekzen 2009: 99). Kredilerin bir ayağı, IMF ile yürütülen istikrar programıdır. Haziran 1980'de yapılan ve üç yıl için 1,630 milyar dolar ödemeler dengesi finansman desteği veren anlaşma daha sonra Haziran 1983 ve Nisan 1985'te olmak üzere birer yıllık standby'leri ile uzatılarak IMF'nin kontrolünde şekillenen dönem Haziran 1980- Haziran 1985 olmak üzere toplam beş yıla tamamlanmıştır. Programın diğer ayağında ise Dünya Bankası ile yürütülen Uyum Süreci yer almaktadır. Mart 1980- Haziran 1986 arasına yayılan ve yıllık niyet mektupları ile (SAL) yürütülen Uyum Süreçlerini kapsar (Ekzen 2009: 98).

48 1984 sonrası genişleme IMF ve DB'nin bile ısınma olarak göreceği bir dönemdir. 1985'te yeni bir *standby* beklenirken IMF heyeti 13 Mayıs'ta ülkeden ayrılır. Aynı gün Başbakanlıktan yapılan açıklama IMF'nin “siyasi içerikli bir talimat getirdiği” yönündedir. Siyasi içeriğin ne olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, aynı dönemde DB'nin da SAL V'teki hedeflere işaret ederek ülkenin ihracat, yatırım, borçlanma, büyüme gibi temel hedeflerde hırslı değil ılımlı olmasını salık vermiş olması, heyetin ayrılış nedene dair fikir vermektedir (Ekzen 2009: 113).

dönüştürülmüştür. Emek gücü bu anlamda yeni bir meta alanıdır. 1970’ler ile kıyaslandığında örgütlenme, grev ve toplu sözleşme kapasitesi son derece daraltılmıştır ve uzunca bir süre de böyle kalacaktır.

Kapitalizmle eklemlense bile ücret ilişkisine girmeyen, küçük ölçekli tarımsal üretim faaliyetinde bulunan kırsal alandaki kitlelerin, düşük tarımsal fiyatlar nedeniyle kentlere göç etmek zorunda kalmaları da emek gücünün metalaşmasında niteliksel/niceliksel genişlemenin bir parçası olmuştur. Yine özellikle kadınların emek güçlerinin, özellikle tekstil sektöründe kapitalist piyasaya dahil edilmesi, meta alanının niteliksel genişlemesinin bir parçasıdır. Kadın emeği, erkeklere göre daha düşük bir ücret ile değerlendirilmesi itibarıyla kapitalizm için görece olarak avantajlı ve yeni bir metadır.

Köyden kente göçle, kadın emeği, öncelikle meta dışı bir rezerve dönüşmüştür. İstatistikler bu tabloyu ortaya koymaktadır. “Türkiye’de kadının işgücüne katılım oranı 1955-1994 yılları arasında büyük ölçüde azalmış, 1955 yılında %70’ten 1994 yılında %31,9’a düşmüştür” (Erdoğan 1997: 117). Ekonomi tarımdan sanayiye doğru dönüşürken, kadın emeği önce işgücü statüsünden çıkmakta ve kapitalist piyasa alanının daha sonra genişleyebileceği bir rezerv halini almaktadır.⁴⁹ Bir sonraki adım olan metalaşmayı kolaylaştıran ara formlardan biri ise eviçi emek olmuştur.⁵⁰ “1980 sonrası yeni liberal ekonomik politikalarla ailelerin geçim düzeylerinin düşmesi ve ihracata yönelik ekonomik politikaların uygulanması, eve iş vermenin hükümetlerce teşviki, ekonomik uluslararasılaşma sürecine daha çok giren Türkiye’de işverenlerin işçilik maliyetlerini düşürme yollarına başvurmaları ev işçiliğini artıran unsurlar olmuştur” (Erdoğan 1997: 123).

Meta ilişkisinin genişleyebileceği bir diğer unsur ise toprak olmuştur. Türkiye’nin sahil şeridinde yazlık stoklarında artış, turizm tesis inşaatları, kent alanında bina inşaatı topraktan rant yaratma mekanizmalarının başlıca yeni alanları olmuştur. Bu dönemde yaşanan kentleşme olgusu barınma hakkı ve konut sorununun kamusal çözümü çerçevesinde değil, ekonomik gelişme hedefi

49 “Kadının tarım kesiminde ücretsiz aile işçisi olarak istihdamındaki azalıştan kaynaklanan kadının işgücüne katılım oranındaki bu düşüşe karşılık, aynı süreç içinde kadının ücretli işçi olarak istihdamında bir artış görülmektedir” (Erdoğan 1997: 118).

50 Erdoğan’ın tespitlerine göre 1991’de evde çalışan ücretli kadın işçilerinin sayısı 32,7 bin iken 1994’te bu sayı 138,5 bine çıkmaktadır ve bu toplamın %87’si imalat sanayii için çalışmaktadır (Erdoğan 1997).

Tam da bu süreçte gerici bir hukuki düzenlemenin artık maddi değişime ayak uyduramadığı için tasfiye edilmesi anlamlıdır: 1990’da, kadının çalışmasını kocasının iznine bağlayan Medeni Kanun hükmü, Anayasa Mahkemesi’nce iptal edilmiştir (Tanör 2014: 100-1).

ve rant ilişkisinin derinleşmesi ile belirlenmiştir. Ayşe Buğra'nın piyasa ve devlet dışı bir çözüm modeli olarak kodladığı gecekondulaşma ise bir süre sonra bu piyasa ilişkisinin parçasına dönüşecek olan meta dışı rezervi yaratmıştır.⁵¹

Özel kesim toplam yatırımları içinde konut yatırımlarının payı 1981-83 döneminde %29,5 iken 1984-88 döneminde %46,2'e yükselmiştir; bu oran 1989-93 döneminde ise %45,5'tir (Oyan 1998b: 45). 1984'te devlet, Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi'ni ve Toplu Konut Fonu'nu oluşturmuştur; fonlar içinde en büyük paya sahip idare olmuştur.

Meta alanının belki de en kapsamlı ve hızlı genişletebilen alanı ise kuşkusuz finanstır. Dövizin metalaştırılmasının ilk adımları; 1984'te kambiyo rejiminde serbestleşme ile döviz tevdiat hesaplarının açılmasına izin verilmesidir. 1985'te Bankalar Kanunu ile sermaye yapısı, mevduat güvencesi, karşılık ayırma gibi temel kurallar düzenlenmiştir. 1983 yılında menkul kıymetler piyasasının geliştirilmesi için Sermaye Piyasası Kurulu'nun faaliyete geçmesinin ardından 1986'da IMKB kurulmuştur. Merkez Bankası yasasında yapılan değişikliklerle, 1987'de MB'nin açık piyasa işlemleri yapmasına olanak sağlanmıştır. 1987'de "menkul kıymetler yatırım fonları" oluşturulmuştur. 1988'de MB döviz piyasasını, 1989'da altın piyasasını faaliyete geçirmiştir. Tüm bunlar paranın alım satımına ilişkin kapitalist piyasa ekonomisini inşa eden düzenlemelerdir.

Finansallaşma sürecinde kamu kesimi açıklarının rolü önemlidir. 1985 yılında Hazine'nin ilk tahvil satışı ile para piyasasında doğrudan borçlanma gerçekleşir. Konsolide bütçe harcamaların içinde borç faiz ödemeleri 1984'te %11,6 iken istikrarlı bir şekilde artarak 1988'de 23,2'ye yükselir (Oyan ve Aydın 1991: 65). Bu tarihten sonra da giderek artar. 1989 yılında Hazine ile MB arasında yapılan protokole göre kısa vadeli avans kullanımı sınırlandırılır ve kamu kesimi piyasadan borçlanma yapmak durumunda kalır. Kamu kesimi

51 Ayşe Buğra, Polanyi'nin üç toplumsal davranış ilişkisinden hareket ederek, Türkiye'de konut alanında ve dayanıklı tüketim mallarının pazarlanması alanında, ne piyasa ilişkisinin (değişim), ne de devletin düzenleyici müdahalesinin (yeniden dağıtım) kurucu unsur olduğunu, bunların yerine kurucu unsuru karşılıklı ilişkisinde bulabileceğimizi tespit etmektedir (Buğra 1999). Buna göre gecekondulaşma, konut üretiminin, ne devletin sosyal konut gibi bir model örgütlemesiyle ne de piyasa ilişkileriyle çözüldüğü bir modeldir. Fakat Buğra'nın bu hatırlatması, kendisi böyle formüle etmemekle birlikte, sadece kurucu ilişkinin önemine dair bir vurgu olarak sınırlı tutulmalıdır. Zira neoliberalizm deneyimi göstermiştir ki, nihai kertede meta ilişkisinin belirleyiciliği baskın gelmektedir.

borçlanma gereği, GSYİH'ya oranla 1980-1990 ortalaması %5,27 iken 1991 sonrası %10'un üzerine çıkmıştır (Ersel, 1999: 128).

1989 itibariyle sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, TL'nin konvertibilitesine geçiş ve kısa vadeli sermaye ithalinin kolaylaştırılması ise finansal meta alanının en önemli kaynağı olacaktır.⁵²

Merkez Bankası'nın bu dönemde hazırladığı ilk para programını uygulayamamış olması da finansal alanın genişlemesindeki hareketlilik ve belirsizliğin bir göstergesi olarak düşünülebilir.⁵³

Yine bu dönemde büyük burjuvazinin holding biçimli örgütlenmesinde finans alanına doğru yöneldiği, tüketici kredilerinde genişleme yaşanmaya başladığı görülür.⁵⁴

52 1980-1984 arasında toplam sermaye hareketleri pozitif ama son derece zayıftır. 1985 yılında 1065, 1986 yılında 2124, 1987 yılında 1891 giriş 1988 yılında 958 çıkış 1989'da 780 giriş 1990'da 4037 giriş, 1991 daralmasında 2397 çıkış, 1992'de 3648 giriş, 1993'te 8963 rekor giriş ve 1994'te 4194 rekor çıkış yaşanmıştır (Ersel 1999: 126).

53 MB, 16 Ocak 1990'da ülkenin ilk parasal programını hazırladı. 1991'de Körfez Krizi nedeniyle 1991 sonrasında ise koalisyon hükümetinin kamu açıklarını artırma ve para basarak bunu finanse etme riski nedeniyle 1992 programına siyasal destek gelmedi; ardından gelen beş yıl için parasal program ilan edilmedi.

54 "1994 Bankalar Kanunu değişikliğiyle tüketici kredisi kurumları oluşuyor ve Koç Finans faaliyete giriyor. Ama bu modern tüketici kredisi kurumunun işleyişine baktığımız zaman, geride gene bayileri buluyoruz. Koç Finans'a başka yerde mevcut olmayan ve elde edilmesi yıllar sürececek bir veri toplama uğraşı gerektiren tüketici bilgilerini sağlayan, bayiler" (Buğra 1999: 151).

Önceki dipnotlarda aktarıldığı üzere, Buğra konut alanında yaptığı tespiti, dayanıklı tüketim mallarının pazarlanmasında ve finansallaşmada da tekrarlamaktadır. Kişisel güven, dayanışma prensipleriyle çalışan bir taraftan üreticilerle bayiler diğer taraftan bayilerle tüketicileri "bir büyük aile gibi" birbirine bağlayan ilişkiler, piyasanın ya da devletin sağlayamadığı üretim alanını kurabilmiştir. Bir taraftan taksitli satış ile tüketicinin finansman sorunu, diğer taraftan (örneğin 1970'lerin sonundaki grevlerde firma nakit darlığı çektiğinde; ya da "1994 Tansu Çiller krizi sırasında") üreticinin finansman ihtiyacı bayiler tarafından karşılıklı ilişki ile tamamlanabilmiştir (Buğra 1999:149-150). Burada hemen bir rezerv koymamız gerekir ki başlatıcı mekanizma ile belirleyici olan mekanizma farklıdır. İlişkilerin işleyiş yönü nihai kertede meta alanından karşılıklılığa doğru değil, tersinedir.

3. Yönetmel ve Toplumsal Dönüşüm

Türkiye’de neoliberalizmin kurucu programı olan 24 Ocak kararlarının uygulanabilmesi için gerekli siyasi, hukuki, toplumsal zemini mümkün kılan, askeri darbe olmuştur. Darbeden hemen sonra ülke 3 yıl gibi uzun bir süre MGK’nın yönetimi altındadır. 1980 ve 1990’lara yayılacak şekilde günlük siyasal ve kamusal hayatı düzenleyen temel yasaların hemen hemen tümü askeri rejimin eseridir (Tanör 2014). Öte yandan bireylerin de kendi öznelliklerini piyasa rasyonelitesine göre şekillendirebilmeleri, yani Dardot ve Laval’ın neoliberalizmin temel niteliği olarak tanımladıkları üzere, sürekli kendisini geliştirmek ve sorumluluk almak zorunda olan insani sermaye olgusundan söz edebilmek için zorun yanı sıra yeni toplumsal değerlerin kurulması gerektiği de açıktır. Buradan hareketle bu bölümde öncelikle neoliberalizmin ihtiyaç duyduğu ve askeri yönetim altında zorun rolüyle kurulan hukuki ve yönetmel yapı ile birlikte demokrasiye geçiş aşamasından sonra yürütme erkinin hızla güçlendirilmesine; ve ardından, devletin ve burjuvazinin piyasa değerlerinin toplumda içselleştirilmesinde üstlendiği işleve ilişkin belli başlı olgulara referans verilecektir.

3.1. Zorun Rolü ve Güçlü Yürütme

12 Eylül hukukunun ilk ürünleri, yeni ekonomik yasalar olmuştur: KDV, devletleştirme, serbest bölgeler, KİT’lerin ve fonların Meclisçe denetlenmesi hakkındaki yasalar bunların önde gelenleri arasındadır (Tanör 2014: 65). “Grev ve lokavtlar ertelenmiş, toplu iş sözleşmesi yapılan iş yerlerinde işçilere %70 oranında ve avans olarak ek ödeme yapılması kararlaştırılmış ve MGK bildiri ile çalışanlara işbaşı yaptırılmıştır (Bildiri no 15). DİSK, MİSK ve Hak-İş’in paraları bloke edilmiştir (Karar No: 8)” (Tanör 2014: 34). İş uyuşmazlıkları Yüksek Hakem Kurulu’nun itiraz edilemeyen kararlarıyla çözülmektedir. Onbinin üzerinde kamu personelinin görevine, yargı kararı olmaksızın sıkıyönetim komutanlarının kararlarıyla son verilmiştir. MGK, Bakanlar Kurulu’nu kendisi oluşturmuş; kendisi güven oyu vermiş ve gerekli gördüğü konularda yürütme yetkisini bizzat kullanmaktan da geri kalmamıştır. 5 kişilik yasama organı ilk altı ayda 123, 1981’in sonuna varıldığında da 51 tanesi yeni yasa olmak üzere 268 yasa çıkarmıştır (Tanör 2014: 34-37, 40, 65-67). Çıkarılan yasa sayılarına ilişkin daha uzun dönemli bir karşılaştırma yapma olanağı veren Oyan ve Aydın’ın derlemesi neoliberalizmin ihtiyaç duyduğu hukuki yapılanma sürecine dair çarpıcı bir tablo ortaya koymaktadır: “12 Eylül 1980- 6 Ocak 1982 arasında Milli Güvenlik Konseyi döneminde 277 yasa, 1982 ve 1983 arasındaki Kurucu Meclis döneminde ise 392 yasa kabul edilmiştir. Görüldüğü gibi 2 yıl 3,5 aylık bir dönemde toplam 669 yasa çıkarılarak 12 Eylül öncesi son beş yıllık

döneme göre bir patlama söz konusudur. 1980 öncesi on beş yıllık dönemde aylık yasa çıkarma sıklığı 6,5 iken 12 Eylül 1980 sonrası TBMM'nin yeniden kurulduğu 6 Ocak 1984 tarihine kadar geçen dönemde aylık yasa çıkarma sıklığı 24,7 olmuştur. (...) ANAP'ın ilk beş yıllık döneminde aylık yasa çıkarma sıklığı ise 9'dur.” (Oyan ve Aydın 1991: 94).

Güçlü yürütmenin izlediği kurucu politika hattı, bir sanayileşme ya da kalkınma planı değil uluslararası piyasalara eklenmenin hedeflendiği, IMF ile DB'nin ilk defa uyguladıkları 'istikrar ile yapısal uyum'dan oluşan ikili paketidir (Ekzen 2009: 107).⁵⁵

Tüm bir süreç boyunca güçlü yürütme tercihi şu olgulardan izlenebilmektedir: TİSK Başkanının 1980'de “DGM'ler kurulmadan üretim artmaz” demeci vermesi (Tanör 2014: 30, 50); ülkenin temel yasal zemininin askeri darbeden sonra 5 kişi tarafından yeniden yapılandırılması; idam cezasının tekrar uygulanmaya başlanması (Tanör 2014: 39); toplam 8 yıl, 6 ay 22 gün süren sıkıyönetim uygulaması⁵⁶ (Tanör 2014: 64); 1961'den beri uygulanan çift meclisli sistemden tek meclisli yasama sistemine geçiş; darbe yapan generalin cumhurbaşkanlığına çıkması; Özal'ın “12 Eylül olmasaydı iktidara gelemezdik!” itirafı; başbakanlığı boyunca ülkeyi meclisi devre dışı bırakarak KHK'larla⁵⁷ anayasaya aykırı düşmek pahasına fiili durumlarla ülkeye yönetmesi;⁵⁸ cumhurbaşkanı seçilip yerine Yıldırım Akbulut'u atadığı dönemde ülkeyi yarı başkanlık formunda tek başına yönetmesi;⁵⁹ ANAP'ın iktidardan düşmesinin

55 Ekzen'in vurguladığı üzere Dünya Bankası ile uyum programlarının tamamlandığı noktada da V. SAL programının devamı niteliğinde olmak üzere V. Beş Yıllık Planı devreye girmiştir ve 1980-1989 on yıllık dönem böylece dış destekli uyumlama süreci olarak yaşanmıştır (Ekzen 2009: 101).

56 Gecikmesinde sakınca bulunan haller sistemi ile yargıç kararı olmaksızın polisin müdahalesini olanaklı kılarak sürekli bir olağanüstü hal rejimi niteliği yaratılmıştır (Tanör 2014: 52).

57 KHK'lar sistemde geçici bir yetki devri aracı olarak bulunup üç ay içinde yasalaştırılması gerekirken, yasanın kendisi yerine geçmeye başlamış, “(...) kararnameler 10 yılı aşkın süredir yürürlükte kalabilmişlerdir” (Oyan 1998b: 38).

58 Yasa gerektiren birçok düzenlemeyi kanun hükmünde kararnamelerle gerçekleştiren Özal, Anayasa mahkemesinin iptali durumunda küçük değişikliklerle yeniden çıkararak meclisi “baypas ederek” yönetme modelini benimsemişti.

59 “Bu dönemde Özal adeta parti başkanı ve başbakan gibi hareket etmiş, ekonomi, dış politika ve güvenlik gibi konular başta olmak üzere, pek çok konuda karar oluşturma girişimini kendi elinde tutmuştur” (Tanör 2014: 84-85). “....Anayasaya göre sorumsuz bir makam olan Cumhurbaşkanlığı, T. Özal'ın elinde merkezi bir karar organı durumuna geliyordu.... Bakanlar Kurulu ile yasama organı (parlamento) sönükleşiyordu.” “.... sürekli ve düzenli ekonomik birifingleriyle ekonomiye,

ardından kurulan koalisyon hükümetinde Çiller'in daha hükümeti güvenoyu almadan, hızlı yürütme tercihinine yanıt verecek bir Yetki Kanununu meclisten geçirmesi,⁶⁰ büyük finansal kriz ve 5 Nisan kemer sıkma programının ardından Sabancı ve Koç'un Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'i yönetime el koymaya ve olağanüstü hal ilan etmeye çağırması. Kolaylıkla çoğaltılabilecek tüm bu olgular, güçlü ve gerektiğinde anti-demokratik bir yönetim gereksiniminin tüm dönemin belirleyici niteliği olduğuna ilişkin sadece ipuçlarıdır.

1989 sonrasında yükselen sınıf mücadelesini kesen unsurlardan biri yine bir olağanüstü "askeri" durum olmuştur. Sınıf mücadelesinin en yüksek noktalarından biri olan Zonguldak madencilerinin grevi, Körfez Savaşı gerekçesiyle ertelenir. Ardından yapılan görüşme sürecinde anlaşmaya varılan rakam hükümetin birkaç ay önce önerdiği rakamdan düşüktür.

Güçlü yürütmenin elindeki en önemli araçlardan biri ise yeni bir mali araç olmuştur. "Kamu özel fonları" ile yasamanın izin ve denetiminin dışına çıkararak yürütmenin doğrudan kendi kontrolünde kullanabileceği bir gölge bütçe sistemi oluşturulmuştur. Fonlar 1970'lerden beri var olmakla birlikte yeni anlamına ve gücüne Özallı yıllarda kavuşmuştur. 1980'in sonu itibarıyla fon sistemi vergi gelirlerinin %71'ine, bütçe gelirlerinin %60'ına ve GSMH'nin %11'ine ulaşmış⁶¹ ve başbakan fonların %75'i üzerinde söz sahibi kılınmıştır (Oyan ve

Zonguldak grevi ve kömür ocaklarının geleceği konularındaki direktifleriyle sosyal hayata, Körfez bunalımındaki 'telefon diplomasisi'yle dış politikaya yön vermeye koyuldu. Millî Güvenlik Kurulu'nun başkanı olması, gerektiğinde Bakanlar Kuruluna başkanlık etmesi nedeniyle ve olağanüstü hal kanun hükmündeki kararnemelerindeki yetkisini de sonuna kadar kullanarak, iç ve dış güvenlik konularında da ön plana çıktı" (Tanör 2014:86).

60 Hükümeti kurmakla görevlendirilen Tansu Çiller, hükümete KİT operasyonlarında büyük yetkiler verilmesini öngören Yetki Kanunu'nu 23 Haziran gecesi Meclis'te oturup milletvekillerinin dağılmasını önleyerek çıkarmış, 26 Haziran'da Cumhurbaşkanı Demirel onaylamıştır. "Hükümete genel, katma, özel ve özerk bütçeli kamu kurum ve kuruluşlarının taşınmaz mallarının yönetimi, Bağ-Kur, SSK, Emekli Sandığı yasalarında değişiklikler yapmak, özelleştirme kapsamına giren kuruluşlar arasındaki anlaşmazlıkları çözmek, Merkez Bankası, Bankalar ve Sigorta Murakabe kanunlarında düzenlemeler yapmak yetkileri verildi." (Cumhuriyet Ansiklopedisi 1981-2000: 402). Yasa ANAP'ın başvurusu üzerine 10 Haziran 1994'te Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edildi.

61 1990 yılı için 104 fonun toplam geliri GSMH'ya oranla 1989'da %9,8 1990'da %11,3 düzeyindedir. 1970'lerden devralınan fon sistemi ise 1981'de GSYİH'ye oranla %1,3'tür. 1980'lerin sonlarına doğru ortalama fon yükü %8, vergi yükü ise %15 dolayındadır (Oyan ve Aydın 1991: 121-123). Fon gelirlerinin konsolide bütçe

Aydın 1991: 85, 150).⁶² Fon sisteminin geri planındaki tabloda, “(b)ütçe ilkelerini ve güçler ayrımını ayakbağı olarak gören, yürütmeyi süper güçlerle donatan ve parlamentodan giderek bağımsızlaştıran bir kişisel yönetim anlayışının 1984 sonrası Türkiye’ sine egemen olması; demokratik karar alma mekanizmalarından ve denetimden kaçışın bir siyasal yönetim üslubu durumuna getirilmesi; kamu yönetiminde merkezileşme eğilimi; ödüllendirme/cezalandırma düzeneğiyle ve günübürlük kararlarla, sermaye çevrelerinden siyasal yönetime gelebilecek tepkilerin bastırılması...” gibi olgular yatmaktadır (Oyan ve Aydın 1991: 134).

İlerleyen yıllardaki mali ve finansal tablo için önemli bir belirleyen haline gelecek olan düzenlemelerden birinde yine meclisin devre dışında bırakılması amacının yattığı görülmektedir: 1985 yılında Hazine’ye, bütçede verilen ödenek ile tahmin edilen gelir arasındaki açığın iki katına kadar borçlanma imkanı verilmiştir. Bunun özel kanun çıkartmadan bütçe kanunu ile yapılması, yürütme organına meclisin sahip olduğu anayasal yetkinin devri anlamına gelmiştir. Faiz ödemelerinin yükü bütçe üzerinde bırakılırken, anapara borçlanmalarının idaresini ve ödemeleri bütçe idaresinin dışına çıkarılarak hazineye devredilmiştir (Ekzen 2009: 119).

Kuşkusuz, bu siyasi sürecin ayrıntılı ve tarihsel bir değerlendirmesini yapabilmek bu çalışmanın kapasitesini aşmaktadır ancak 1980-1994 döneme ilişkin temel belirleyenin güçlü yönetim erkine olan ihtiyaç olduğu açıktır. Kısacası bu süreç siyasal, ekonomik ve mali hayatın yeniden şekillendirilmesinde, yürütme erkinin ve merkezi yönetsel yapının belirleyiciliğinin arttığı bir süreç yaşanmıştır.

3.2. Toplumsal Dönüşüm

Çalışmanın ilk bölümünde burjuvazinin sınıfsal reflekslerinde sermayenin organik bileşimi kategorisinin de önemli olduğu vurgulanmıştı. Dardot ve Laval’ın neoliberalizm olarak betimlediği, sürekli kendisini geliştirmek ve sorumluluk almak zorunda olan girişimci insanın bir yönü de neoliberalizmde “insani sermaye” kavramı ile anlaşılanmaktadır. Sermaye, yalnızca burjuvazi için değil birey için de bir anlam çerçevesidir artık. Kişisel becerilerin geliştirilmesi sayesinde sorumluluk alma kapasitesi de yükseltilmiş olur; bireyler

gelirlerine (fonlar dahil) oranı 1984’te %22,1 iken istikrarlı olarak artarak 1990’da %56,9’a ulaşmıştır (Oyan ve Aydın 1991: 125).

⁶² Bu payın en büyük bölümü Başbakanlığa bağlı olan Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi ile Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı’ndadır (Oyan ve Aydın 1991: 86).

arası rekabete girebilme ve kaybettiğinde de kişisel yetersizlik olarak algılamak bu neoliberal dönemin yeni toplum modelidir.⁶³ Sadece devletin şirket gibi yönetilmesi değil, bireylerin de kendilerini bir özne olma biçimi olarak şirket rasyonalitesi içinde ilişkilendirmesi de gerekir.

Toplumun yaşadığı ilk radikal piyasa deneyimlerinden birinin 1980'lerin hemen başında yaşanan "Faize Hücum" günleri olduğunu söyleyebiliriz. Bankalar ve bankerlerin, para alıp satma dışında, kitlelerin arzularını da, korkularını da örgütlemeye başladıkları bir dönemdir. Kitlelere sadece içine binerek zengin olabilecekleri hissini de, bu treni kaçırarak son kişi olarak zenginlikten mahrum kalma korkusunu da yaşatmışlardır. Sonuçta oyuna dahil olup iflasa sürüklenen toplum kesimleri, rekabetin, kişisel sorumluluğun ve daha da önemlisi piyasa güçlerinin ne anlama geldiğini ilk defa fark etmiş olsa gerekir. Bu noktada devreye giren devletin kısmi koruyuculuğu ve düzenleyiciliği, finansal çılgınlığın dozunu bir ölçüde kontrol ederek, yaşananların toplum için bir tür neoliberalizm aşısı olarak kalmasını ve bir nebze hafiflemesini sağlamıştır.

Neoliberalizm için son derece önemli olan insanların metalaşma alanı ile uyumlu bir ideolojik ve kültürel formasyon kazanması için gerekli tüm sistematik dönüşüm bu dönemde yaşanmış, tüketici ve zengin yaratmak temel toplumsal hedeflere dönüşmüştür ki devletin neoliberalizmin toplumsallaşmasındaki kurucu rolü bu bağlamda da gözlemlenebilmektedir. Bir taraftan, Dardot ve Laval'ın girişimci özneler yaratan zincirleme etkiler bahsini hatırlatır şekilde (Dardot ve Laval, 2012: 368), devletin piyasa için sağladığı itici ideolojik destekten söz edilebilir: Turgut Özal'ın "Benim memurum işini bilir", "ben zengini severim", "zengin bir Müslüman fakir bir Müslümandan daha iyidir" demeçleri; "köşeyi dönme" kültürü, Türkiye'nin "küçük ABD" olduğu söylemi, 10 senede Japonya'yı yakalayacağız tezi; işbiriciliğe övgü; ekonomik pragmatizm devri; Milli Piyango'nun 1985 yılbaşı çekilişinde daha önce hiç görülmemiş bir rakamı ile (1 milyar TL) zenginlik hayalini tüm vatandaşlara ilk defa tattırması, Bedrettin Dalan ile "girişimci başkan" tipi belediye başkanlarının yaratılması; İstanbul'da mega projeler dönemi; dış politikada "bir koyup üç alma" söylemi. vb. Diğer taraftan ise, Türkiye'nin yönetenleri olarak siyasetçiler, işadamları ve medya arasında kurulan yeni bir burjuva elit kültürünün toplum üzerindeki dönüştürücü etkisi çarpıcı düzeyde olacaktır.

Bu dönüşümün izini Rıfat Bali'nin incelikli analizinden yararlanarak takip etmeye çalışabiliriz: 1980 öncesinde tarihin sahnesinde toplumsal muhalefetin

63 Neoliberalizm yerine yazarın kendi kavramsal tercihiyle "yeni kapitalizm" in yarattığı toplumsal/insani dönüşüme ve sistemin kişilik üzerine etkilerine ilişkin betimleyici bir çalışma Sennett (2011)'e bakılabilir.

başını çeken sol ideoloji ve sendikalar varken darbe ile birlikte bunların neredeyse mevcut olmadığı bir döneme girilmiş; işadamlarının kendilerini kamuoyundan gizledikleri dönemler geride kalırken, daha görünür olmayı tercih ettikleri, 1980 öncesinin emekçiyi ve işçiyi sömüren patron ve komprador işadamı imajlarını silerek, yerine işadamı denilince akla ilk saygınlık kavramını getirecek davranış kodlarına büründükleri, 'istihdam sağlayan' 'katma değer yaratan' 'refahın yayılmasını sağlayan' işveren figürüne dönüştükleri bir ortam yaratılmıştır (Bali 2002: 19, 20, 61, 62).

Burjuvazi tüm bunları büyük oranda, ABD ve Batıdaki emsallerinden farklı olarak birbirini koruyan kollayan gazeteci-işadamı ilişkisini kurarak yapabilmiştir (Bali 2002: 107). Bu ilişkisellik sayesinde gazetecilerin önünde pek çok kapılar açılabilmiş, işadamları ise kamuoyu karşısında "bilge insan" figürüne dönüştürülmüş; "toplumun vicdanının sesi" olma arzuları tatmin edilmiş, birer "entellektüel" olarak kabul edilir hale, toplum "önder"leri haline getirilmişlerdir (Bali 107-8, 354). Köşe yazarları da işadamları ve siyasetçilerle kurdukları ilişkilerle topluma yön verebilecek "kanaat önderi" konumuna yükselmişlerdir (Bali 2002: 354). Özal'ın zengin olmayı hedef haline getiren sözlerinden cesaret ve yön alan köşe yazarları, köşelerine yaptıkları lüks harcamaların detaylarını taşır hale getirmiş ve böylelikle toplumun dışarıda kalan kesiminin seyir ihtiyacını da karşılamıştır (Bali 2002: 355). Sınıflar arası çatışmanın kültürel ve ideolojik olarak regüle edilebildiği bir alan yaratılabilmüş; kitleler önce örgütlü mücadeleleri zorla tasfiye edilerek ardından kendilerine hayal edebilecekleri, takip edebilecekleri, türlü biçimlerde içine de girebilecekleri kültürel kodlar verilerek sermayenin hegemonyasına dahil edilebilmişlerdir. İthalatın serbest bırakılmasıyla bolluk vitrinlerde yerini almış (Bali 2002: 27); ithalatın bir bölümü de lüks tüketim ithalatı olmuş; insanlar daha önce sadece elitlerin kullanım imkanı bulduğu kredi kartları ile de tanışmışlardır (Bali 2002: 27, 28, 31, 350). Zenginliğin artık medyada hiç de çekinilmeden teşhir edilmesi;⁶⁴ tüketimin, büyük bir reklamcılık faaliyeti ile sürekli teşvik edilmesi ve reklamların seçkinciliği vurgulayan mesajlar vermesi (Bali 2002: 34) yine ilk defa bu döneme özgü olgular olmuştur. Tüketim haz alınacak bir olgu haline getirilmiş,⁶⁵ bunun için medya ve köşeyazarları, "yıllarca tasarruf etme ve 'yerli malı' kullanma telkinleriyle büyüyen ve mahrumiyeti hayat tarzlarının bir parçası haline getiren insanlara sürekli para harcamayı, seyahat etmeyi, lüks ürünler satın almayı tavsiye et(mişlerdir)" (Bali 2002: 340).

64 Nokta dergisinin Forbes'un ABD için yaptığına benzer şekilde Türkiye için en zengin 100 aile araştırmasını 1985'te kapak yapması ve araştırmayı gelenek haline getirmesi (Bali 2002: 34) bunun bir örneğidir.

65 1988 Türkiye'nin ilk alışveriş merkezi Galeria'nın İstanbul'da açıldığı yıl olmuş ve ardından AVM'nin sayıları hızla artmıştır (Bali 2002: 132).

Sadece tüketici olmak değil ayrıca piyasanın nimetlerinden girişimci olarak da yararlanabilecekleri geniş kitlelerin bilincine yerleştirilmeye çalışılmıştır. “Özal’ın topluma kazandırdığı ‘hesabımı bilme’ bilinciyle de insanlar tasarruflarını İMKB’de, günlük faizde, Hazine bonosunda, dövizde değerlendirerek azami rant elde etmeye uğraş(mıştır)” (Bali 2002: 339).

Sonuç Yerine: 1994 Krizi

1994’e gelirken kamunun artan finansman ihtiyacı ile faizlerin giderek yükseldiği bir konjonktürde dönemin başbakanı Tansu Çiller’in, kısa vadeli ekonomik amaçlarının başında faizlerin düşürülmesinin geldiğini açıklaması, finans ve finans dışı sermayenin çıkarlarının farklılaşmaya başladığının bir işareti olarak değerlendirilebilir. Böyle bir politik kararın biçimsel gerekçesi sadece kamunun borçlanma maliyetini değil, finans dışı sermaye üzerindeki faiz baskısını da hafifletmek yönünde olmalıdır ancak süreç sonunda ortaya çıkan tablo finans sermayenin gücünün tasdiklenmesinden, finansın birikim mantığının tüm ekonomi ve en başta da devlet üzerindeki belirleyiciliğinden başka bir şey olmamıştır.

Faiz düşürme operasyonunun ilk adımı, 1993 Ağustos ayında Hazine’nin MB’ye olan borcunun silinmesi ve ek bütçe yasası çıkarılmasıyla atılmıştır. Böylece Merkez Bankası’ndan kısa vadeli avans kullanım imkanı (yani para basımı ile finansman) iki katına yükseltilebilmiştir.⁶⁶ İkinci adım ise Eylül ayından başlayarak, borçlanmanın düşük düzeyde tutulması için Hazine ihalelerinin iptal edilmesi olmuş; Kasım ve Aralık aylarındaki haftalık rutin ihalelerin hemen hemen hepsi iptal edilmiştir. Kamu finansmanının parasallaşma ile karşılanacağı ve iç borçların enflasyon ile eritileceği endişesi gerçeklik kazanmaya başladıkça, burjuvazinin TL’den kaçışı ve ekonomide döviz ikamesi süreci başlamıştır. MB’nin parasal genişlemesi dövize olan talebe yönelmiştir.

1994’ün ilk 21 gününde Hazine, yıllık avans kullanma limitinin %51’ini kullanmış; MB’nin parasal genişlemesi dövize olan talebi yükseltmiş; MB bir taraftan da döviz satarak dolardaki yükselişe müdahale etmeye çalışmış; Nisan ayına kadar rezervlerinin yarısını kaybetmiş ve artışa engel olamamıştır (Özatyay

⁶⁶ Hazinesinin MB’ye olan birikmiş borcu en fazla o yılın bütçe harcamalarının yüzde %15’i kadar olabilmektedir; borç toplamının silinmesi ise yeniden %15’lik bir kaynağın kullanıma açılması anlamına gelmektedir (Özatyay 2009: 76).

2009). 1994'te ise ihale sayısının arttırılmasına, faizlerin yükseltilmesine rağmen bankalar DİBS talebini daraltmıştır.⁶⁷

5 Nisan'da açıklanan kamu harcamalarının kısılması, bir seferlik servet vergisi ve KİT fiyatlarına zam getiren kararları finans sermaye yeterli görmemiş; faiz ve dolardaki artış devam etmiştir. Kur 7 Nisan'da tepe noktasındadır; 40 bin TL'ye sığar.⁶⁸ Mayıs sonunda bir aylık bono basit faizi %164 (bileşik %365)'tir. 7 Haziran'da ise üç aylık vadeli bononun bileşik faizi %400'e ulaşır.

Özatay yaşananları şu tespit ile özetlemektedir: “(...) bu vade ve faizlerle ekonomi yönetimi artık tövbe ettiğini cümle aleme ilan ediyordu” (Özatay 2009: 80). Artık devletin toplam bütçe harcamaları içindeki en yüksek paya finans sermaye el koymaktadır. Faiz harcamaları 1994 itibariyle bütçenin en büyük kalemi olan personel harcamalarını geçmiştir (milli hasılaya oranla sırasıyla %7,7 ve %7'dir (Önder 1996: 31). Faiz harcamalarının toplam bütçe harcamalarına oranı 1975-80'de %2,7, 1981-1983'te 6,2, 1984-88 %16,4, 1989-93 %20,6 iken 1994-5'te %33,4'e yükselir (personel harcamalarının payı %29,8 ve yatırım harcamalarının payı ise %7'dir) (Oyan 1998b: 56).

Bu aşama neoliberalizmin Türkiye'de kuruluş sürecinin tamamlandığı noktadır. Devletin zor gücü ve akabinde güçlü yürütme ile başlayan kuruluş sürecinde 1994 krizi ile artık sermaye içinde bir fraksiyon, devlet kontrol ve otoritesinin üzerinde bir güce sahip olduğunu kanıtlamıştır. Devlet, finans sermayenin birikim modelindeki giderek yükselen faiz haddi gibi aşırılıklara müdahale edeceğini açıklamış, elindeki tüm araçları kullanarak politika tercihini uygulamaya sokmuş ve ardından finans sermayeden sarsıcı bir yanıt almıştır. Devlet, 5 Nisan'da kemer sıkma programı ile geri adım atmış fakat finans sermaye gücünü göstermede ısrarcı olmuş ve devlet, sermayenin, piyasanın mantığına tam bir teslimiyet içine girmiştir. Finans sermayenin kamudan faiz transferleri ile el koyduğu karşılıksız değer, devletin kamu çalışanlarının emek gücü için yaptığı ödemelerin tamamını aşmıştır. Serbest piyasa ve sermayenin mantığının devlet tarafından da geri dönüşsüz şekilde içselleştirilmek zorunda kaldığı bir deneyim böylece tamamlanmıştır. 5 Nisan paketi ile, önceki bölümlerde ele alındığı üzere, finans dışı sermaye için artı değer ilişkisinde 1989

67 İhale sayıları arttırılmış; daha önce haftada bir çıkılan ihaleler bazen günde iki defaya kadar yükseltilmiş ve ihale yöntemi değiştirilmiştir. “Eskiden bankalardan gelen tekliflerin ne kadarının Hazinece kabul edildiğine bağlı olarak ihalede bir faiz oluşuyordu (...) artık Hazine neredeyse her gün açtığı borçlanma ihalelerinden faizi kendi belirleyerek bankalardan satın almak istedikleri bono tutarını belirlemelerini istedi” (Özatay 2009: 78).

68 Özatay'ın vurgusuyla kurdaki hareketin boyutunu anlayabilmek için Ocak 1992'de 5 bin TL olduğunu dikkate almak gerekir (Özatay 2009).

öncesinin güzel günlerine tekrar dönülebilmesini mümkün kılmıştır. Böylece hem finans hem de finans dışı sermayenin birikim stratejisi için geçerli bir konjonktürel çözüm yaratılmıştır.

Bu 15 yıllık süreçte, neoliberalizmin temel niteliklerine artık bütünüyle ortaya çıktığını ve Türkiye’de bir inşa sürecini gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz. Bu süreç içine sığan deneyimlerden biri de işçi sınıfının yanıtıdır. Sınıfsal kazanımlar, ücret mücadelesi çerçevesinde ve konjonktürel olarak kalmıştır⁶⁹ (ve 1994 krizi ile de kısa sürede erimiştir). Bir bütün olarak bakıldığında işçi sınıfının bu yanıtlarının ve konjonktürel kazanımlarının, burjuvazinin neoliberalizm stratejileri karşısındaki sınırlılığı da açıkça görülmüştür. Neoliberalizmin kuruluş hikayesi, burjuvazinin sadece sömürü oranına ilişkin değil, esas olarak kar oranına, meta alanının sınırsız genişletilmesine, toplum mühendisliğine dair ve gerektiğinde devletin olağanüstü durumlar etrafında şekillenen zor gücünün desteğini de alarak geliştirdiği yanıtlarla tamamlanmıştır.

Kaynakça

- Akalın, Uğur Selçuk, 2009, “Neoliberal İktisadın Gelişimi Üzerine Kısa Bir Not”, der. Akalın G. ve Akalın U. S., 2009, Neoliberal İktisadın Marksist Eleştirisi, Kalkedon.
- Akdoğan, Abdurrahman, 1999, *Kamu Maliyesi*, Gazi Kitabevi: Ankara.
- Bali Rifat, 2002, *Tarz-ı Hayattan Life Style’a: Yeni Seçkinler, Yeni Mekanlar, Yeni Yaşamlar*, İletişim.
- Bilgin Erhan, 1997, “Ücretler, Verimlilik ve Maliyet”, *Ekonomide Durum*, 2: 133-146.
- Boratav, Korkut, 2016, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, 21. Baskı, İmge Kitabevi.
- Boratav, Korkut, 2014, “İktisat Tarihi 1981-2002” s. 187-245, der. Akşin Sina, *Türkiye Tarihi: Bugünkü Türkiye 1980-2003*, Cem Tarih içinde.
- Bourdieu, Pierre, 2009 [1998] “Sınırsız Sömürü Ütopyası”, der. Akalın G. ve Akalın U. S., 2009, Neoliberal İktisadın Marksist Eleştirisi, Kalkedon.
- Buğra, Ayşe, 1999, “Devlet-Piyasa Karşıtlığının Ötesinde”, *Bilanço 1923-1998*.
- Crotty, James, 2009, “Global Neoliberal Rejimin Yapısal Çelişkileri”, der. Akalın G. ve Akalın U. S., 2009, Neoliberal İktisadın Marksist Eleştirisi, Kalkedon.
- Cumhuriyet Gazetesi Haber Arşivi, <http://www.cumhuriyetarsivi.com/reader/reader.xhtml>

69 Kazanımlardan biri de kamu emekçilerin sendika hakkıdır. “Sendikal haklar 1982 Anayasasıyla yalnız ‘işçiler’ için anayasal güvenceye alınmıştı. Ele aldığımız dönemin bu açıdan en önemli ve olumlu değişimi, kamu görevlilerinin verdikleri mücadele sonucunda, 1990’dan itibaren fiilen bu haktan yararlanır duruma gelmeleri oldu” (Tanör 2014: 100).

- Dardot, Pierre ve Laval Christian, 2012, *Dünyanın Yeni Aklı: Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, çev. Işık Ergüden, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Doğan, Aysel,... 2018, basılmamış teksir.
- Dumenil, Gerard ve Levy Dominique, 2009, "Marksist Bir Neoliberalizm Teorisi", der. Akalın G. ve Akalın U. S., 2009, Neoliberal İktisadın Marksist Eleştirisi, Kalkedon.
- Ekinci, Nazım Kadir, "Kamu Açıkları ve Sıcak Para", *Ekonomide Durum*, cilt 2, s.158-166.
- Ekzen, Nazif, 2009, *Türkiye Kısa İktisat Tarihi: İliştirilmiş Ekonomi, IMF-Dünya Bankası Düzeninde 62 Yıl*, 2. Baskı, ODTÜ Yayıncılık.
- Erdoğan, Seyhan 1997, "Türkiye'de Kadın İşçiler", *Ekonomide Durum* 2: 116-132.
- Eres, Benan 2005, *The Profit Rate in the Turkish Economy: 1968-2000*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Utah.
- Ersel, Hasan 1999, "1980 Sonrası Serbestleşme Deneyimi", *Bilanço 1923-1998*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Eşiyok, Ali, 2006, "İktisadi Dönemler İtibariyle Türkiye Ekonomisinde Kalkınma: 1923-2004", Türkiye Kalkınma Bankası Ekonomik Araştırmalar, [http://www.kalkinma.com.tr/data/file/raporlar/ESA/GA/2006-GA/GA-06-02-02_Turkiye_Ekonomisinde_Kalkinma_\(1924_2004\).pdf](http://www.kalkinma.com.tr/data/file/raporlar/ESA/GA/2006-GA/GA-06-02-02_Turkiye_Ekonomisinde_Kalkinma_(1924_2004).pdf)
- Gouverneur, Jacques, 1997, *Kapitalist Ekonominin Temelleri: Çağdaş Kapitalizmin Marksist Ekonomik Tahliline Giriş*, çev. Fikret Başkaya, Imge: Ankara.
- Harman, Chris, "Neoliberalizmi Yorumlamak", der. Akalın G. ve Akalın U. S., 2009, Neoliberal İktisadın Marksist Eleştirisi, Kalkedon
- Harvey, David, 2004, *Yeni Emperyalizm*, çev. Hür Güldü, Everest Yayınları.
- Harvey, David, 2015, *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, çev. Aylin Onacak, 2. Baskı, Sel. Yayınları.
- Gamble, Andrew 2009, "Neoliberalizm", der. Akalın G. ve Akalın U. S., 2009, Neoliberal İktisadın Marksist Eleştirisi, Kalkedon.
- George, Susan, (2009), "Neoliberalizmin Kısa Tarihi", der. Akalın G. ve Akalın U. S., 2009, Neoliberal İktisadın Marksist Eleştirisi, Kalkedon.
- Gündoğdu, Burhan ve Bektaş Zeliha, 2006, "Türkiye'de 1980 Sonrası Uygulanan Vergi Politikaları ve Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkisi II", *Vergi Dünyası*, Mart 2006.
- Karahanoğulları Yiğit, 2009, *Marx'ın Değeri Ölçülebilir mi? 1988-2006 Türkiye için Amprik Bir İnceleme*, Yordam.
- Karahanoğulları, Yiğit, 2012, "Değersizleşme Eğilimi ve Ekonomik Kriz", *Toplum ve Bilim*, sayı 124, s. 205-222.
- Kasnakoğlu, Haluk, 1996, "Türkiye'de Ücretler ve Fiyatlar: 1960-1996", *Ekonomide Durum*, 1: 49-58.
- Kazgan, Gülten, 1999, "Türkiye'de Ulus-Devlet ve Küreselleşme: Stratejik Yönetimde Vizyon ve Amaçlar Açısından Bir Karşılaştırma", *Bilanço 1923-1998*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Kazgan, Gülten, 2013, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, 5. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Konyalı, Gonca, 2009, *Türkiye Ekonomisinde Kar Oranı Gelişimini Belirleyen Unsurlar: 1972-2003*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- Marx, Karl, 2015, *Kapital III. Cilt*, Yordam Yayınları: İstanbul.
- Oyan, Oğuz, 1998, "Vergi Tasarısının Emek Kesimi Açısından Genel Eleştirisi", *Ekonomide Durum*, cilt 5, ss 81-106.

- Oyan, Oğuz 1998b, *Türkiye Ekonomisi: Nereden Nereye?*, İmaj: Ankara.
- Oyan, Oğuz, Aydın Ali Rıza 1991, *Türkiye'de Maliye ve Fon Politikaları: Alternatif Yönelişler*, Adım Yayıncılık.
- Önder, İzzettin 1996, "Yıl Sonuna Doğru Ekonomi", *Ekonomide Durum*, 1: 28-34.
- Özatay, Fatih, 2009, *Finansal Krizler ve Türkiye*, Doğan Kitap.
- Polanyi, Karl, 2007, *Büyük Dönüşüm*, çev. Ayşe Buğra, İletişim Yayıncılık.
- Satlıgan, Nail, 2014, *Emek-Değer Teorileri ve Dışticaret*, Yordam Yayınları.
- Sennett, Richard, 2011, *Karakter Aşınması*, çev. Barış Yıldırım, Ayrıntı Yayınları: İstanbul.
- Soydemir, Selim, 1997, *Sermaye Piyasası Kurulu*, *Ekonomide Durum*, cilt 2, ss 168-173.
- Sönmez, Atilla, 1999, "Türkiye'de 1950 Sonrası Sanayileşme Politikası Üzerine Gözlemler", *Bilanço 1923-1998*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Tanör, Bülent, 2014, "Siyasal Tarih (1980-1995)" s. 27-161; der. Akşin Sina, *Türkiye Tarihi: Bugünkü Türkiye 1980-2003*, Cem Tarih içinde.
- Thorsten, Dag Einar ve Lie Amund, 2009, "Neoliberalizm Nedir?" der. Akalın G. ve Akalın U. S., 2009, *Neoliberal İktisadın Marksist Eleştirisi*, Kalkedon.
- TÜİK, Yıllara Göre İllerin Yıllık Nüfus Artış Hızı ve Nüfus Yoğunluğu, http://www.tuik.gov.tr/PrelstatistikTablo.do?istab_id=1591
- Türel, Oktar, 1999, "İktisadi Gelişme Süreçleri 1923-1998", *Bilanço 1923-1998*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Temel, Adil, 1999, "Büyüme, Ekonomik Yapı Değişmeleri (1946-1997)", *Bilanço 1923-1998*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.